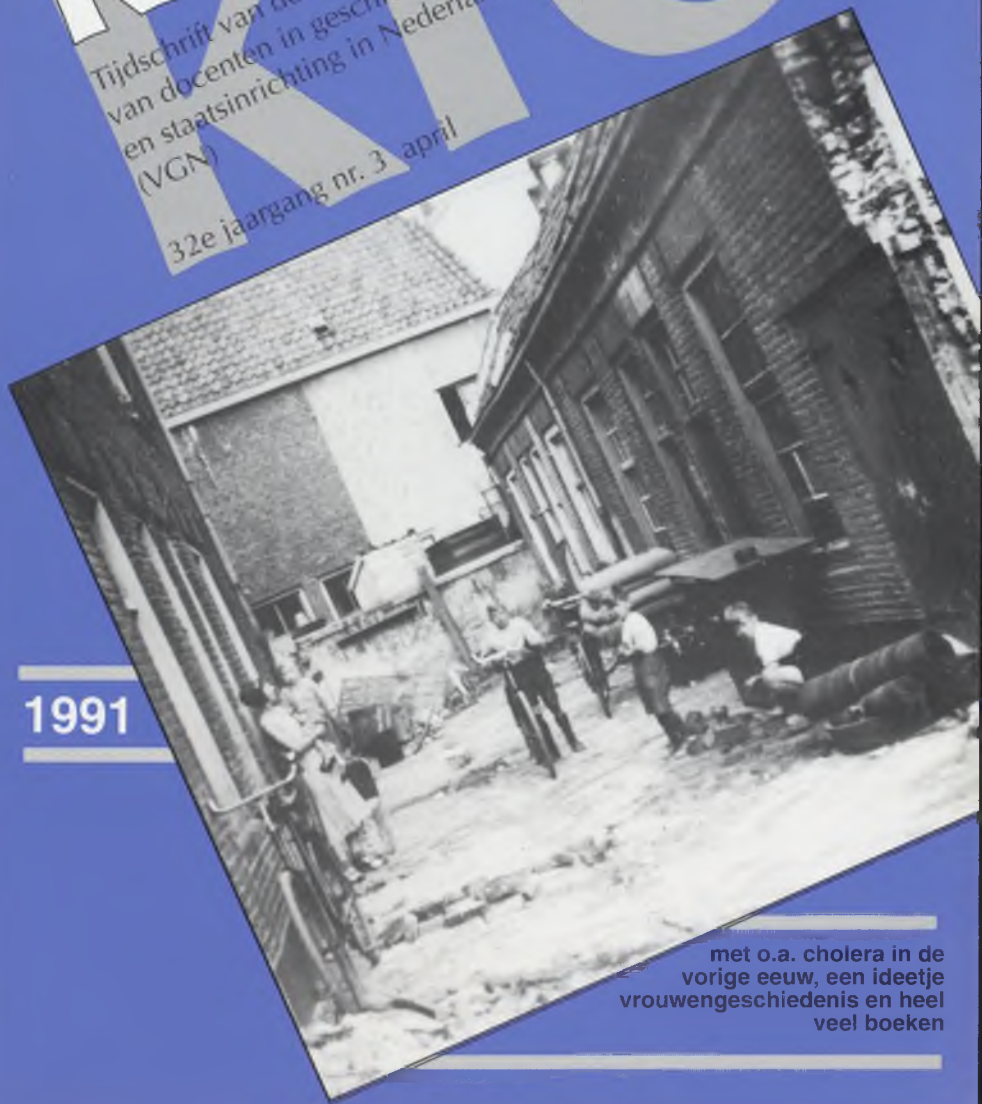

kleio

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)

32e jaargang nr. 3 april

1991

met o.a. cholera in de
vorige eeuw, een ideetje
vrouwengeschiedenis en heel
veel boeken

VGN

**Vereniging van docenten
geschiedenis en staatsinrichting
in Nederland**

Algemeen Bestuur

Mw. J. van der Leeuw-Roord,
voorzitter, Louise Henriettestraat 16,
2595 TH Den Haag.
Tel. 070 - 38 24 872.

Mw. T. Perdeck-Schimmel,
vice-voorzitter, Timorstraat 27,
3818 CK Amersfoort.
Tel. 033 - 61 50 97.

Mw. H. Budé-Janssens,
1e secretaris, Patrijsslaan 12a,
2261 ED Leidschendam.
Tel. 070 - 32 77 923.

Mw. H.J.C. van Herwaarden-
Rijlaarsdam, *2e secretaris*,
Postbus 360,
2920 AJ Krimpen a/d IJssel.

Tel. 01807 - 12 298.

J. Schopman, *penningmeester*,
Jozef Israëlsstraat 58,
6521 MZ Nijmegen.
Tel. 080 - 22 47 69.

F.R. Kat, Jeudestraat 4,
4011 GL Zoelen. Tel. 03448 - 16 86.
R. Donk, Wijnmanlaan 32,
8014 KA Zwolle. Tel. 038 - 65 25 23.

M. Otten, Deventerweg 60,
7203 AM Zutphen. Tel. 05750 - 42 160.

U kunt zich opgeven als lid van de
VGN bij de administratie Vreeswijk-
straat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u
daarbij aangeven tot welke categorie
van leraren u behoort en op welk
schooltype u werkzaam bent.

Voor 1991 bedragen de contributies:

1. HOS-schaal 11 en hoger f105,-
2. Tot en met HOS-schaal 10 f 90,-
3. Buitengewone leden (zij die niet
meer in het onderwijs werkzaam zijn)
en studenten f 75,-
4. Partnerlidmaatschap f130,-

Leden die minder dan 16 uur per week
les geven kunnen in aanmerking komen
voor een korting. Hiertoe moet u jaar-
lijks voor 1 december een verzoek in-
dienen bij de penningmeester met ver-
melding van het aantal lessen, de
school en de categorie waartoe u be-
hoort.

*Adreswijzigingen en opzeggingen die-
nen schriftelijk aan de administratie te
geschieden.*

kleio

**Kleio is het blad van de VGN en
verschijnt tien maal per jaar,
incidenteel met (mini-)didactica.**

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*,
Nijenheim 21-09, 3704 AJ Zeist.
Tel. 03404 - 62 886.

J.A. de Ruiter, Almelo.

B. Engbers, Utrecht.

D. Verkuil, Den Haag

H.J.C. Termeer, Nijmegen.

W. Rongen, Utrecht.

*Secretariaat: J.A. de Ruiter, Parkweg 5,
7602 JC Almelo. Tel. 05490 - 60 987.*

*Eindredactie: Mw. T. Bogaerts-Stoop-
man, Omloop-West 9, 3402 XM IJssel-
stein. Tel. 03408 - 8 35 76.*

Alle leden van de VGN hebben een
abonnement op Kleio. Niet-leden kun-
nen zich abonneren, maar reglementair
komen alleen diegenen in aanmerking
voor een abonnement zonder lidmaat-
schap, die niet werkzaam zijn als docent
geschiedenis en staatsinrichting in eni-
gerlei categorie van onderwijs in Neder-
land. Over uitzonderingen beslist het
bestuur.

Voor 1991 kost een abonnement:

Nederland en België f90,-

Buitenland f105,-

Buitenland inclusief extra porto

luchtpost f130,-

Losse nummers f9.50

Informatie over het leerlingenmateriaal
in de serie Kleio-Didactica en andere
uitgaven van de VGN vindt u in de
Kleio-krant achter in het blad.

U kunt bestellen door het betreffende
bedrag over te maken op Postbanknum-
mer 12 87 01 t.n.v. Penningmeester
VGN te Den Haag. Wilt u op het giro-
biljet aangeven om welke nummers het
gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden.

Prijzen:

1 pagina f410,-

1/2 pagina f325,-

1/4 pagina f225,-

Voor informatie over andere formaten
en inleverdata van de opnamemodellen
kunt u zich wenden tot de eindredac-
teur.

ISSN 0165-6449

Inhoud

3 Cholera in de klas?

P.D. 't Hart

9 Het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden

R. Slotboom

12 Boek van de maand

F. Dieteren

15 Boek van de maand - extra

R. Hoff

18 Amsterdam / Venetië

F.R. Kat

19 Ideeetje misschien...?

B. Pel en R. Schreuder

24 Waardenoriëntatie en geschiedenisonderwijs

J. Schopman en W. Schrover

29 In 't kort en recensies

34 Kleio-krant

*Wilt u artikelen voor Kleio toesturen aan
de secretaris van de redactie. Berichten
voor de Kleiokrante (verenigingsnieuws,
aktualiteiten, aankondigingen) kunnen
rechtstreeks naar de eindredacteur.*

*Uiterste inleverdata staan in de Kleio-
krant achterin het blad.*

*Voor overname van artikelen, lesmateri-
aal e.d. dient u contact op te nemen met
de eindredacteur.*

kleio

nummer 3/91
pagina's 2 en 3

Dit nummer bevat het register op de 31e
jaargang van Kleio, 1990.

Cholera in de klas?

P.D. 't Hart

Ziekte is van alle tijden. Ook al haalt slechts het topje van de ijsberg de schoolboeken, toch wil dat niet zeggen dat men zich er maar weinig van aantrok.

Dit artikel is gewijd aan de cholera-golf die onder andere Nederland in de vorige eeuw teisterde. Hoe reageerde men erop en welke maatregelen werden getroffen?

Dr P.D. 't Hart is verbonden aan het Utrechts Universiteitsmuseum, van zijn hand verscheen vorig jaar het boek *Utrecht en de cholera 1832-1910*.

Wat zullen de leerlingen over vijftig jaar in hun geschiedenisboek kunnen lezen over AIDS? Waarschijnlijk niet veel meer dan onze leerboeken vertellen over de Zwarte Dood.

Of over de influenza-epidemie van 1918-1922; deze aanval van de "Spaanse Griep" kostte over de hele wereld naar men aanneemt ongeveer 20 miljoen doden. Talloos veel meer mensen waren een tijdlang hard ziek. Het maatschappelijk leven werd erdoor verlamd, verwarring en machteloosheid heersten alom, het leven van ongeteld velen werd er grondig door veranderd. Toch vinden wij de Eerste Wereldoorlog - die "maar" zo'n 9 miljoen doden kostte - belangrijker en besteden we daar wel aandacht aan in de les.

Het lijkt wel alsof wij bepaalde rampen minder interessant vinden dan andere. Laat deskundigen maar uitmaken hoe dat komt, ik volsta met de constatering dat te veel historici onvoldoende aandacht besteden aan deze aspecten van de sociale geschiedenis.

Toch hebben sommige epidemieën en andere rampen ook volgens vakgenoten wel degelijk blijvende invloed gehad op het verloop van de geschiedenis. Neem bijvoorbeeld de *cholera asiatica* die in de vorige eeuw een aantal keren de wereld

Amerikaanse caricatuur uit 1866. Er was toen al ontdekt dat de ziekte iets te maken had met het drinkwater, maar de geleerden waren het er nog niet over eens. Onder andere daarom duurde het in de meeste plaatsen nog heel wat jaren voordat een waterleiding werd aangelegd. (Coll. William Helfland, New York)

overspoelde. In Nederland vielen tussen 1832 en 1867 bijna 66.000 doden. 'Door de cholera-epidemie van 1866 en de pokkenepidemie van 1871 ontwaakte het inzicht dat de openbare hygiëne misschien te wensen overliet', schreef Stokvis in 1887.¹

Anderen waagden zich aan krachtiger taal: de cholera was de zweepslag die de overheid aanzette tot activiteiten. 'De grote stimulans voor de overheid om meer aandacht te gaan geven aan de openbare gezondheidszorg, is zonder meer uitgegaan van de cholera-epidemieën. Meer dan welke andere besmettelijke ziekte ook heeft de cholera als hefboom gefungeerd om uiteindelijk maatregelen te gaan treffen om tot een effectieve gezondheidszorg te komen'.

Het kan dus best zinvol zijn om in de geschiedenisboeken op zijn minst een paar regels te wijden aan deze epidemische ziekte en zijn gevolgen. Daarmee kunnen de lezers op het spoor worden gezet van heel onverwachte aspecten van het verleden. In de les kan de cholera thema zijn om maatschappelijke structuren te behandelen en de krachten die daarop invloed hebben.

Hoe zouden wij reageren?

Uitgangspunt kan de vraag zijn hoe wij zouden reageren als er plotseling een onbekende en uiterst besmettelijke ziekte talloze slachtoffers zou eisen. Wat zouden onze artsen en onze overheden dan doen?

Op zulke vragen kan iedereen een aantal trefwoorden formuleren. Verdieping van de vroomheid bijvoorbeeld, of in paniek vluchten; grote investeringen in onderzoek en streng toezicht op de naleving van allerlei regels.

Wie dan (zo mogelijk met behulp van wat archiefstukken uit de "eigen" omgeving) laat zien dat het in de vorige eeuw weinig anders toeging, zou weleens een dankbaar gehoor kunnen vinden. En dan zwijg ik nog over de mogelijkheid om met behulp van zulk materiaal werkstukken te laten maken.

Kan de cholera aanleiding geweest zijn tot maatschappelijk veranderingen?

Wie ziet hoe geschokt de tijdgenoten reageerden, kan zich dat best voorstellen.² Zeker toen de ziekte in 1832 voor de eerste keer toesloeg, sprak iedereen erover. De krant besteedde er voor die tijd veel aandacht aan. Ook de latere epidemieën gingen niet ongemerkt voorbij. Vooral de dominees-dichters hebben er regels aan gewijd. Met hen beschouwden velen de cholera als een goddelijke straf voor de zonden, als een oproep tot bekering.

Over de epidemie van 1849 schreef Ter Haar bijvoorbeeld:

'Een stemme des geweens wordt over de aard' vernomen,

Een bange en langgerekte klacht: "Ze is weer nabij! Zij komt! Zij is teruggeko-

men!

De ziekte, sidd'rend ingewacht'

[...]

'Haar naam? - Haar naam alleen doet, waar zij komt verbleeken;

Een gil, een dof gekreun volgt dien als echo na.

Men huivert, wat men vreest, nauw hoorbaar uit te spreken,

En zwijgend schudt men 't hoofd als doodsvorspellend teeken,

Of mompelt: Cholera!'

En dan volgt een ernstige oproep de zonden de rug toe te keren en vergiffenis te vragen om zo God te vermurwen.

Frustrerend

Het moet voor iedereen buitengewoon frustrerend geweest zijn dat men tot 1883 eigenlijk niets met zekerheid wist over de oorzaak en de verspreiding van de ziekte. Ook toen Koch in dat jaar had ontdekt dat de *Vibrio Cholerae* de schuldige was, duurde het lang voordat iedereen overtuigd was. Men kon toen alles op alles zetten om de ziekte te voorkomen, maar

een geneesmiddel ontbrak tot vele jaren later. Al die tijd hing de choleradood iedereen boven het hoofd. Want hoewel het vanaf het begin duidelijk was dat de ziekte voornamelijk armen trof, de welgestelden konden zich beslist niet veilig voelen.

Men kende de symptomen: mateloos braken en onvoorstelbare diarree. *'Handen en voeten waren blaauw; het koude zweet vloede in stroomen; eene doodelijke drukking gevoelden zij allen op de hartkuil; terwijl een ondraagelijke dorst, die door niets te lesschen was, en mond en keel verzengde, onbeschrijflijke kwelling veroorzaakte'.*

Als de cholera de kans kreeg in het land binnen te dringen, liep iedereen het risico onder zulke gruwelijke omstandigheden te sterven.

Burgers hebben grote druk uitgeoefend op de plaatselijke en de landelijke overheid om zich intensiever dan tevoren met de volksgezondheid te bemoeien. Het ligt voor de hand dat hun bezorgdheid vooral werd ingegeven door de angst voor de cholera. Deze ziekte legde onverbiddelijk de tekortkomingen bloot in de bestaande verdedigingsmiddelen tegen besmettelijke ziekten.

Het werd steeds duidelijker dat collectieve voorzieningen onmisbaar waren voor de volksgezondheid. Het slopen van achterbuurten en het bouwen van gezonde arbeidershuizen kon bijvoorbeeld niet aan particulieren worden overgelaten. Wie deze broeinesten van epidemische ziekten uit de weg wilde ruimen, kon niet afwachten totdat speculanten of woningbouwverenigingen het initiatief namen. En zolang sloppenwijken bestonden, kon de ziekte opnieuw toeslaan.

Vrees voor het eigen hachje en christelijke naastenliefde waren drijfveren om aan te dringen op krachtige en blijvende maatregelen ter voorkoming van de cholera.

Op het eerste gezicht lijkt de samenhang tussen cholera en de maatschappelijke veranderingen in de vorige eeuw onduidelijk. De epidemie van 1866 bracht veel commotie en eiste een groot aantal slachtoffers. In de volgende jaren werden drinkwaterleidingen en rioleringen aangelegd. De zorg voor de volksgezondheid en voor de armen werd in een aantal wetten vastgelegd. Veel weldenkende burgers vonden dat de "Sociale Quaestie" moest worden opgelost en drongen met succes aan op verbetering van de volkshuisvesting. Zulke maatregelen werden door vooruitstrevende artsen aanbevolen ter be-

GRAVENHAGE den 4. Julij.

Het uitbreken van den Aziatischen brankloop te Scheveningen, waarvan wij in de Staats-Courant van gisteren gewag maakten, is door de navolgende omstandigheden gekenmerkt geworden:

Op Maandag den 25. Junij jl., is eene visscherspink aan wal gekomen, waarvan de stuurman en een der matrozen zich ongesteld bevonden. De eerste derzelve, wiens ongesteldheid van ernstiger aard scheen te zijn, is thans aan de beterhand; de laatstgenoemde is spoedig beter geworden.

Onder dezelfde verschijnselen als die bij de zoo evengenoemden opgemerkt werden, zijn de drie volgende dagen nog eepige personen ziek geworden.

Op Vrijdag avond den 29. Junij, is weder een persoon ziek geworden, onder omstandigheden die vermoedens deden ontstaan, welke door deszelfs overlijden op Zondag den 1. Julij in den ochtend, meerdere versterking ontfingen.

Op den 30. Junij, 's namiddags ten half 3 ure, is weder een persoon onder verontrustende verschijnselen ziek geworden.

Hetzelfde had plaats op den 1. Julij.

Tusschen den 25. Junij, van welke dagteekening de ziekte, uit vergelijking van de vroegere en latere waarnemingen kan gerekend worden haren aanvang genomen te hebben, tot op gisteren avond bedroeg het getal der ziek gewordenen, de reeds herstelden en reconvalescenten daar onder begrepen, zes en veertig; in behandeling waren er negen en twintig; het getal der overledenen was vier.

In de Utrechtsche Courant van 6 juli 1832 werd aandacht besteed aan het uitbreken van de cholera in Nederland. (Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht)

strijding van de cholera en andere besmettelijke ziekten.

De conclusie ligt voor de hand: de epidemieën gaven de stoot tot deze veranderingen.

Ook andere krachten

Wie de zaak wat nauwkeuriger bekijkt, merkt al gauw dat er meer aan de hand was. De eerste cholera-epidemie trof Nederland in 1832 terwijl pas in de tweede helft van de eeuw sprake is van sociale politiek. Daar zit dus wel veel tijd tussen om een sterke samenhang te veronderstellen. Maar wellicht hoopte men dat de ziekte niet zou terugkomen en kwam men pas in beweging toen de epidemieën elkaar snel opvolgden.

Toch zijn er argumenten te vinden om niet teveel gewicht aan de cholera toe te kennen. De ziekte was niet meer maar ook niet minder dan één van de krachten die de eeuw hebben veranderd. De behoefte aan betere woningen voor de arbeidende stand kwam bijvoorbeeld ook voort uit vrees voor sociale onrust. De vraag naar geschoold personeel groeide en de lonen stegen een beetje. Arbeiders die zelfbewuster werden en zich wat meer konden permitteren, weigerden langer tevreden te zijn met erbarmelijke huisvesting.

In de snel groeiende steden werd de stank

van gebrekkige riolering en smerige grachten steeds penetranter. Stank was gevaarlijk en moest zoveel mogelijk uit het leven van de beschaafde burgers worden uitgebannen.

Christelijke bewogenheid en veranderende opvattingen over de verantwoordelijkheid voor de naaste speelden ook een rol.

Sedert onheuglijke tijden

Er is nog een krachtig argument tegen de bewering dat de overheid pas echt in beweging kwam onder de druk van de cholera. De zorg voor de volksgezondheid was namelijk sedert onheuglijke tijden een overheidstaak. Dat kan met tal van voorbeelden worden geïllustreerd.

Een ordonnantie van het stadsbestuur van Utrecht uit 1758 verbood onder meer uitwerpselen op straat of in de gracht te smijten. *'Tot wegneeminge van de occasie om zulks te doen, zullen de Eigenaars van Huizen of Kameren, 't zij waar die ook binnen deeze Stad staan, gehouden zijn in dezelve, of op het Erve van ieder Huis, ofte Kamere respondeerende, te hebben een Secreet, ende zoo wanneer die in kwaden staat zijn, dezelve datelijk te doen ruimen en wederom bruikbaar te maken, op de verbeurte van drie guldens. (...)*

Word ook aan ieder verboden, het zij jong of oud, op eenige Bruggen, Kerkhoven,

Wallen, Trappen ofte Hollen derzelven, aan eenige Huizen, ofte op eenige andere publieke Plaatsen binnen deze Stad of buiten dezelve in de Voorsteden, haar gevoeg te doen, ofte tegens eenige Deuren of Keldervensters, haar Water te maken, op verbeurte van drie guldens. (...)

Ende worden derhalve alle Ouders belast, hare kinderen te verbieden, ende ook niet te gedogen, dat hare Kinderen op de Straaten of in de Gooten, 't zij op Stoeltjes ofte anders om haar gevoeg te doen, worden gezet, maar zullen gehouden zijn, hare Kinderen zulks in hare Huizen te laten doen, of ten minsten zoodanig, dat daar door geen onreinheit op de straten gebragt worde, op gelijke poene telken reize.'

Wie in oude stedelijke ordonnanties en plakaten neust, komt uit veel vroeger tijden precies zulke bepalingen tegen. In 1580 bijvoorbeeld werd in Utrecht voorgeschreven dat de straten dagelijks gereinigd moesten worden *'omme te verhoeden die groote stank, wesende ende komende, door dien dat die straaten en geuten seer onreyn blyven leggen, ende niet schoon gemaakt en worden'*.

Zorg voor de openbare hygiëne is dus zeker geen nieuwtje dat uit angst voor de cholera is ingevoerd. Als de overheden vernamen dat ergens een ernstige epidemische ziekte heerste, namen zij preventieve maatregelen, al ver voor 1800. Omstreeks dat jaartal verkondigden vooruitziende geesten dat de overheid zich daarmee krachtiger dan tevoren moest bemoeien.

Vanouds werden riolen en goten gereinigd onder verantwoordelijkheid van de overheid. Dat gebeurde natuurlijk voornamelijk in de buurten waar de welgestelden woonden, maar toch...

Het is een willekeurige greep uit talloze voorbeelden die demonstreren dat er geen sprake was van ergerlijke onverschilligheid of gelatenheid voordat de cholera toesloeg.

Sedert het einde van de achttiende eeuw was de aandacht voor openbare hygiëne zelfs gegroeid doordat geleerden bezorgd de samenstelling van de lucht onderzochten. Bezorgd omdat velen dachten dat besmettelijke ziekten werden verspreid via de lucht. De boosdoener was onzichtbare gifstof - het miasma - die onder bepaalde omstandigheden zo overvloedig aanwezig kon zijn dat er mensen ziek werden.¹ Tijdens epidemieën probeerde men daarom al in de Klassieke Oudheid de lucht te reinigen door grote vuren te branden.

Cholera.

•• Als voorbehoed- en krampwerend middel worden in deze dagen aanbevolen en steeds met het gunstigst gevolg gebruikt: de **double Strongest Peppermint en Ginger- of Ciember-Pepermunt**, à 20 cts. de doos; (voorzien van Eng. wapen en fabriek), bij onderstaande Depots verkrijgbaar: **Utrecht**, Wed. WAGENER-BOTZEN, Voorstraat. **Amersfoort**, G. W. ZWIERS. **Baarn**, Gez. NOBBE. **Soest**, H. J. WOUTENBERG. **Vianen**, W. HOOGE-DOORN. Depôts worden in alle verdere steden en op dorpen in de provincie Utrecht gevestigd op franco aanvraag aan de **HH. WILLEMS & Co.** te 's Gravenhage, Smidswater, n°. 12.

•• H. MELDER te Utrecht geeft heden uit:

EEN BARMHARTIG GOD!

TE MIDDEN DES TOORNS, Leerreden over Hosea 11: 8, 9. door H. F. KOHLBRÜGGE, Doctor in de Godgeleerdheid, Predikant der Nederlandsch Gereformeerde Gemeente te Elberfeld. Uitgesproken ten tijde der Cholera- ziekte, naar het Hoogduitsch. Prijs 5 Cent, ter verspreiding 50 Ex. / 2, 100 Ex. / 3.50.

D^s. COENRAAD MEL, Gebed in tijden van pest (Cholera) en besmettelijke ziekten. 1 Cent, 100 Exempl. 80 Cent.

Advertenties uit het Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad van 1866. (Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht)

Het spreekt vanzelf dat men ook het ontstaan van grote stank wilde voorkomen. Dat was in de vorige eeuw nog net zo. Boeren mochten tijdens een epidemie bijvoorbeeld hun land niet gieren en het was verboden de grachten uit te baggeren of de beerputten te ledigen.

Er bestonden dus ver voor de negentiende eeuw al regels en voorschriften voor de openbare hygiëne en de volksgezondheid. De overheid probeerde in tijden van ziekte de schade te beperken door de oude plakkaat streng te laten naleven. Dat was een moeilijke opgave omdat het staatsapparaat weinig voorstelde en de gewone zaken ook gedaan moesten worden. In normale tijden, als iedereen zijn eigen gang weer ging, hield niemand zich aan zulke hinderlijke en moeilijk controleerbare regels. Ook de overheid koos dan voor de gewone orde van de dag en liet de teugels glippen.

Hoe steviger de overheid het dagelijks leven in zijn greep kreeg, des te strenger kon het toezicht in de vorige eeuw worden. Des te makkelijker en vanzelfsprekender werd het ook leiding en sturing van bovenaf te aanvaarden.

De cholera een rem op de vooruitgang?

Men zou zelfs kunnen vermoeden dat de cholera de vooruitgang heeft geremd. Conservatieve burgers hebben misschien gedacht dat de maatregelen afdoende waren en dat er dus eigenlijk niets wezenlijk hoefde te veranderen. De ziekte trof immers weinig welgestelden en ook onder de armen was het aantal slachtoffers veel lager dan men had gevreesd. De artsen noteerden nauwkeurig onder welke omstandigheden iemand ziek was geworden. *'Over het algemeen hadden zich de door den braakloop aangetaste personen, kort tevoren, aan afwijkingen in den leefregel, vooral aan het misbruik van sterken drank, schuldig gemaakt, of wel, waren bij dezelfde hevige gemoedsaandoeningen voorafgegaan.'*

Voor een groot deel was het dus hun eigen schuld, want er werd voortdurend op aangedrongen matig en rein te leven en angst en schrik te voorkomen. Als ze dan grote hoeveelheden verboden vruchten snoepden - bijvoorbeeld goedkoop onrijp fruit - hoefde niemand wroeging te voelen of de maatschappij te willen veranderen. Het zou voldoende zijn de armen wat meer hulp en dringende adviezen te geven.

Voor de nette armen kon men wat werkgelegenheid scheppen zodat ze beter in staat waren de adviezen op te volgen.

Goede voorlichting en opvoeding zouden voldoende zijn om de ziekten hun ergste dreiging te ontnemen. Kortom, de cholera kan juist het conservatisme hebben versterkt.

Bij een aantal burgers is dat misschien het geval geweest, maar bij de meesten zal de cholera het verlangen naar verandering en vernieuwing hebben versterkt. Dat er veel moest gebeuren blijkt uit een aantal voorbeelden die voornamelijk zijn ontleend aan de geschiedenis van de stad Utrecht tijdens de epidemieën. Er is geen aanleiding te geloven dat het in andere steden anders toeing.

Onwillige armen

In 1831 verschenen berichten in de krant over de cholera asiatica die in Rusland en Duitsland veel slachtoffers maakte en paniek veroorzaakte onder de bevolking. Zou het de Zwarte Dood uit de Middeleeuwen zijn?

De regering in Den Haag stuurde een commissie van drie artsen naar Duitsland. Daar moesten zij de ziekte met eigen ogen bestuderen en onderzoeken of de methoden en middelen hielpen die hun collega's gebruikten. Zo deed men dat in die tijd. Als ergens een dreigende epidemie was uitgebroken, gingen artsen (vaak op eigen initiatief) daarheen om poolshoogte te nemen.

De commissie schreef een rapport waarin alle kennis en ideeën over de cholera asiatica zijn samengebond.

De tijdgenoten zullen het meest zijn geschrokken van de conclusie dat er geen kruid tegen de cholera was gewassen. In het beginstadium van de ziekte wilden de bekende middelen nog weleens helpen. Bekend, want er heersten in die onhygiënische tijden natuurlijk veel ingewandskwalen en in de loop der eeuwen hadden de medici geleerd wat daartegen hielp. Opiumpreparaten bijvoorbeeld en kruidenthee. Volgens de commissie kon de medische wetenschap alleen iets bereiken als iedereen direct naar de dokter ging zodra hij buikklachten had. Men ging er namelijk vanuit dat de cholera een gewone buikaandoening was die om de een of andere reden uit de hand was gelopen.

Achteraf kunnen wij nu wel zeggen dat het dan in veel gevallen om een doodgewone ingewandskwaal ging. Maar voor de mensen van toen was het een strohalm: er

kleio

was dus wel degelijk hulp, als je de deskundige maar op tijd raadpleegde.

Maar telkens als de cholera heerste, klaagden de artsen dat zoveel mensen de zaak eerst een tijdlang aankeken en pas bij hen aanklopten als het te laat was. Het ging dan natuurlijk vooral om de armen, want onder hen vond de cholera de meeste slachtoffers.

Zulke waarschuwingen hielpen toen even-

veel of even weinig als tegenwoordig de aanbevelingen om veilig te vrijen of te stoppen met roken.

Het feit dat de "mingegoeden" te laat naar de dokter gingen - ondanks de krachtige reclame die er tijdens de epidemieën voor werd gemaakt - bewijst dat zij weinig vertrouwen hadden in de geleerde heren. Zij wisten natuurlijk heel goed dat de middelen die de dokters voorschreven in veel

gevallen even weinig hielpen als hun eigen huismiddeltjes of de pillen, poeders en smeerseltjes van de kwakzalver.

Zij wilden ook niet naar het ziekenhuis. Dat was vooral bestemd voor de armen omdat welgestelden het zich konden veroorloven een arts en de nodige verpleging thuis te nemen. Om te voorkomen dat arme zieken in hun krotten krepeerden, waren ziekenhuizen gebouwd. Tot het einde van de eeuw vielen de zieken daar meestal in handen van ongeschoolde verplegers, terwijl ze bovendien vaak werden behandeld door studenten. Ze voelden zich proefkonijnen en bleven liever thuis. Daar heeft de cholera niet veel aan veranderd.

Er werden speciale cholerahospitalen opgericht want in de ziekenhuizen was niet voldoende ruimte en vreesde men besmetting. Maar wat de overheid en particulieren ook deden om de armen ervan te overtuigen dat zij het speciale hospitaal de best denkbare behandeling kregen, ze laptten tot het einde van de eeuw de goede adviezen aan de laars. De overheid kon niet meer doen dan aandringen, want de vrijheid van het individu werd niet zomaar aangetast.

Gebrek aan hygiëne

De commissie had uit Duitsland meer aanbevelingen en konklusies meegebracht. Een ervan was dat de ziekte kon worden voorkomen door hygiëne. Daar mankeerde zo het een en ander aan.

Men kan de onsmakelijkste voorbeelden vinden in de rapporten en verslagen van de "cholera commissies". Deze waren - op voorbeeld van het buitenland - overal ingesteld als er een epidemie dreigde of heerste. Ze coördineerden de maatregelen tegen de ziekte. Om de reinheid te bevorderen en de oorzaak van de ziekte op te sporen, onderzochten deze commissies de levensomstandigheden van de slachtoffers. Hun rapporten bevatten een stroom informatie over het leven in de eenvoudige buurten.

Eén voorbeeld is voldoende.

Omstreeks 1860 werd over een rijtje huizen in de Utrechtse wijk M opgemerkt: *'Deze woningen zijn zoo klein, dat men er zich bijna niet in kan bewegen. De vloer is belegd met straatstenen. De hoofden raken bijna de pannen van het dak. Een schoorsteen ontbreekt. Een klein venster dat niet geopend kan worden, verschaft slechts een weinig onvoldoende licht. De bedstede beslaat een derde van de ge-*

REGELING

VAN DE

Genees- en Heelkundige Dienst

VOOR

BEHOEFTIGE EN MINVERMOGENDE LIJDERS,

gedurende het heerschen der Cholera

BINNEN UTRECHT.

Aanvangende op VRIJDAG 22 Junij 1866.

HOSPITAAL voor CHOLERALIJDERS

onder het oppertoezicht van

Dr. M. IMANS.

Geneeskundige: Dr. C. LENS.

Heelkundige: C. G. CRAMER.

De draagbaren voor het vervoer van lijdens, zijn aan te vragen op de daartoe bestemde plaatsen: (in het Zakken-dragershuis in de Zakken-dragerssteeg, aan het politie-bureau aan de Tolsteeg-barrière, aan het politie-bureau aan de Catharijne-barrière — des nachts bij de wakers van de brandspuit in de St. Annastraat en in het Cholera-hospitaal), als wanneer het vervoer dadelijk kosteloos door stads-werklieden geschiedt.

Wijk G.

De behoeftige of minvermogene ingezetenen van Wijk G, kunnen ter bekoming van Geneeskundige hulp voor alle ziekten en ongesteldheden zich dadelijk vervoegen bij de

Geneeskundigen **D^r. P. M. ADER**, Kromme Nieuwegracht, G. 353.
voor het overige gedeelte.

D^r. A. C. J. BRESLER, Neude, G. 119.
voor het gedeelte om de Neude tot het Janskerkhof en de Korte Janstraat.

Heelkundige **F. RODELSTURTZ**, Voorstraat, H. 558.

Burgemeester en Wethouders der Gemeente Utrecht,

De Burgemeester,

N. P. J. RIEN.

De Secretaris,

H. G. RÖMER.

Uitdrakt bij P. W. VAN DE WERF, Utrecht

Door middel van advertenties en aanplakbiljetten informeerde het stadsbestuur de bevolking over de maatregelen die tijdens epidemieën werden genomen. Op dezelfde manier werden adviezen verspreid en informatie over adressen waar men voor van alles terecht kon.

Het duurde tot ver na de Tweede Wereldoorlog voordat de achterbuurten in de Nederlandse steden echt werden aangepakt. Deze foto van de Utrechtse Hooipoort werd gemaakt tijdens de sloop in 1934. (Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht neg. C 24.234)

heele woning. De buitenmuur is zoo slecht dat ze elk oogenblik blijkt in te storten. 't Plaatsje waarop de keukentjes uitkomen, is hoogst onzindelijk, met een vuile goot, zinkput en varkenshokken, in de nabijheid van een ellendig secreteet'.

Van zo'n secreteet (in het gunstigste geval een afsluitbaar huisje boven een beerput, zonder doorspoelmogelijkheid) moesten dan nog grote aantallen omwonenden gebruik maken ook. Niemand voelde zich ervoor verantwoordelijk, zodat ze meestal uitermate smerig waren en "onlidelijk" stonken. Vaak stond de pomp er vlak naast en was het drinkwater in feite ondrinkbaar.

Het was bar en velen vroegen zich ongerust af, hoe in zulke omstandigheden mensen konden opgroeien tot volwaardige burgers. Kinderen leerden in de tweede helft van de eeuw op (armen)school hoe belangrijk hygiëne was. Maar breng zulke lessen thuis maar eens in praktijk, als daar onmogelijke toestanden heersen.

Op de scholen was het trouwens ook lang niet altijd botertje tot de boom. Neem nu de school op het Munsterkerkhof in 1855. Hij was alleen bereikbaar via een morsig steegje en telde ongeveer 80 leerlingen van 6 tot 12 jaar. Het sanitair bestond uit een urinoir en een secreteet. Stromend water ontbrak, want pas in 1883 kwam er in Utrecht een waterleiding. Daarna duurde het nog tientallen jaren voordat alle huizen waren aangesloten.

Ook toen veel geleerden het erover eens waren dat de cholera werd veroorzaakt door een bacterie die werd verspreid via het drinkwater, waren de problemen dus nog lang niet opgelost. De overheid plaatste voordien al tonnen met redelijk

drinkwater op een aantal plaatsen in de stad. Maar deze werden weggehaald zodra de epidemie voorbij was. En veel mensen bleven trouw aan het oude oppervlaktewater. Een pomp die door de overheid was afgesloten omdat er smerig water uitkwam, werd op het einde van de eeuw nog door de omwonenden opengebroken. Omdat ze niet ver wilden lopen naar een standpijp van de waterleiding? Of waren ze zo gewend aan de smaak dat ze geen ander water lustten?

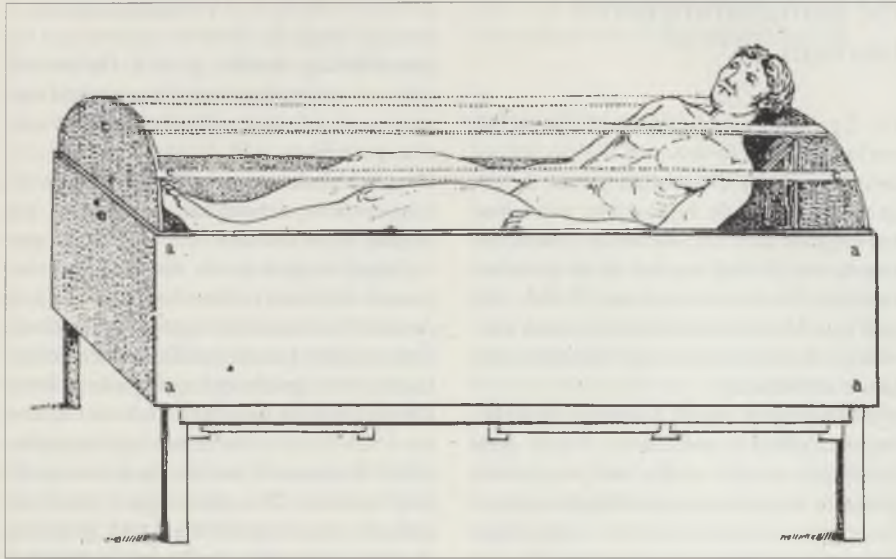
Lessen uit het verleden?

Een slotvraag, want uiteindelijk moet er in dit nummer van Kleio ook ruimte zijn voor andere aangelegenheden. Hoe komt het dat de overheden niet veel voortvander zijn opgetreden? Daar werd door artsen en vooruitstrevende burgers krachtig genoeg op aangedrongen.

Zo'n vraag is natuurlijk in zijn algemeenheid niet te beantwoorden. De houding van een conservatieve burgemeester en lokale problemen kunnen remmend hebben gewerkt. Een van de belangrijkste remmingen was natuurlijk het geldgebrek. Maar er was nog een reden om af te wachten: de verdeeldheid onder de geleerden. Tot het einde van de eeuw hebben zij elkaar fel bestreden, bijvoorbeeld over de oorzaak van de cholera. Zo hield de Duitser Von Pettenkofer bij hoog en laag vol dat Koch ongelijk had. De ziekte werd volgens hem veroorzaakt doordat onder bepaalde omstandigheden een onbekende gifstof kon ontstaan die langs onbekende wegen de ziekte kon veroorzaken. Om te bewijzen dat hij gelijk had, dronk hij een glas water met een hoeveelheid cholera-bacteriën. Hij werd er nauwelijks ziek van. En dus kon de discussie voortduren.

Von Pettenkofer deed dit experiment in 1893. Hij is niet de enige onderzoeker geweest die in de loop van de eeuw levensgevaarlijke dingen deed om achter de oorzaak van de ziekte te komen. Intussen was de cholera in Nederland na 1866 geen echte dreiging meer. Waar dat aan lag, is niet goed vast te stellen. Er waren nog volop smerige achterbuurten in de steden. Wie denkt dat de ziekte verdween omdat het hygiënisch besef van de bevolking zo was toegenomen, is wel erg optimistisch. Dat is bij veel mensen nog steeds niet verbluffend groot.

Eerder is de verklaring dat de maatregelen van de overheid met meer kracht dan tevoren werden gehandhaafd. Men was er eerder bij en zag er nauwkeuriger op toe

In 1831, voordat de cholera in Nederland was gearriveerd, ontwierp M. van Marum een "toestel van een eenvoudig en tot matigen prijs verkrijgbaar dampbad, bijzonderlijk ter behandeling van cholerazieken ingerigt en voorgesteld". (Algemeene Konst en Letterbode 1831, deel II p. 334-344.) Door de zieke sterk te verwarmen hoopte men de bloedsomloop te herstellen en daarmee de patient te redden. Over de zieke heen werd een kap van wasdoek geplaatst. Aan de onderkant van het dampbad was plaats voor bekkens, gevuld met heet water.

dat alles zoveel mogelijk verliep zoals het hoorde. Dat was hard nodig, want net als tegenwoordig gingen de meeste mensen

gewoon hun gang als de eerste schrik voorbij was. Wij denken immers al gauw dat we zelf eigenlijk onkwetsbaar zijn! En

we proberen ook in de moeilijkste omstandigheden zo gewoon mogelijk voort te leven.

Een onderzoek naar de cholera kan dus aantonen dat de ziekte helemaal geen scherpe aansporing tot nieuwe actie is geweest voor de overheden. Dat is op zichzelf een boeiend verschijnsel dat de onderzoeker aan het denken kan zetten. Zo kan ons inzicht in heden en verleden worden verdiept door vergelijking van wat wij (zouden) doen en hetgeen toen gedaan is.

Noten

1. P.R.D. Stokvis, *De wording van modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de Eerste Wereldoorlog* (Zwolle 1987) p. 33. Zie voor een aantal andere vergelijkbare verwijzingen P.D. 't Hart, *Utrecht en Cholera 1832-1910* (Zutphen 1990) p. 276 noot 3.
2. Voor een uitgebreide literatuurlijst verwijs ik naar mijn *Cholera in Utrecht*.
3. Vgl. A. Corbin, *Pestdamp en bloesemgeur. Een geschiedenis van de reuk* (Nijmegen 1986). Zie ook 't Hart, *Cholera*, hoofdstuk vier.
4. *Algemeen rapport van de commissie tot het onderzoeken van den aard en de meest geschikte wijze van behandeling van den Aziatische Braakloop* (Den Haag 1832).

Het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden

Ruud Slotboom

Het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden wordt goed bezocht door scholen. Op een drukke dag is de aanwezigheid van een paar honderd leerlingen zeker geen abnormale situatie. Een voor de hand liggende vraag is dan ook wat het museum zo aantrekkelijk maakt voor scholen. Zijn het de voorwerpen zelf, is het de begeleiding vanuit het museum of het educatieve materiaal? Mijn bezoek maakt het één en ander duidelijk.

Het museum heeft een uitgebreide archeologische collectie, verdeeld over vier afdelingen. De *Klassieke afdeling* behandelt de Griekse, Romeinse en Etruskische beschaving. De afdeling van het *Nabije Oosten*

bevat onder andere vondsten uit Mesopotamië, terwijl de *Nederlandse afdeling* een overzicht geeft van de archeologie in ons land. De bij schoolbezoeken veruit populairste afdeling is echter zonder meer de

Egyptische. Daar waar elders een serene rust heerst, komt het geluid van de ronds-truinende klassen je al van verre tegemoet. Verwonderlijk is deze voorkeur niet. Het Egyptische deel van het museum staat vol met indrukwekkende beelden en onderdelen van tempels, terwijl de andere afdelingen overheerst worden door vitrines met voor leerlingen beduidend minder aantrekkelijke vondsten, zoals vazen, kruiken en urnen.

Vandaar dat ik de *Egyptische afdeling* tot uitgangspunt van mijn bezoek heb gekozen.

Rijksmuseum van Oudheden

Adres:

Rapenburg 28
Postbus 11114
2301 EC Leiden
tel. 071-146246

Openingstijden:

Dinsdag t/m zaterdag
10.00-17.00uur
Zon- en feestdagen
12.00-17.00uur

Toegang:

Volwassenen: f3,50
Scholieren in groepsverband(mits tevo-
ren aangemeld) : f1,00 per persoon

Educatieve dienst: H. Pragt

Lokatie:

Het museum bevindt zich in het cen-
trum van Leiden, 10 minuten lopen van
het station.

De gemummificeerde baviaan

De *Egyptische afdeling* sluit natuurlijk perfect aan bij de leerstof die op school wordt gegeven. De verhalen over de goden en farao's, de bijzondere wijze van het omgaan met de dood en de vruchtbare kracht van de Nijl worden in het museum tastbaar. De Isis-tempel van Taffeh, het graf van Hetepherachet en het alom aanwezige hiërogliefenschrift spreken zeer tot de verbeelding.

Het hoogtepunt vormt uiteraard de uitgebreide collectie mummies. Dit is voor leerlingen zonder twijfel het populairste gedeelte van het museum. Menig kind zal thuis grote verhalen vertellen over de gemummificeerde baviaan en het vijfjarige jongetje met het gat in zijn buik.

De collectie wordt mooi gepresenteerd. Het museum ademt een ietwat statige sfeer uit, hetgeen goed past bij het onderwerp en de voorwerpen. De belichting is subtiel en zorgt ervoor dat de beelden goed tot hun recht komen.

Een schrijver, beeld van grijs graniet. Oude Rijk, ca. 2400 v. Chr.

Wat kunnen leerlingen doen?

Er zijn twee mogelijkheden bij een bezoek: je kunt een door het museum verzorgde rondleiding krijgen (kosten exclusief entree 100,- per groep van 25 leerlingen) of gebruik maken van werkbladen. Dit zijn vragenlijsten, waarmee de leerlin-

gen met behulp van plattegrondjes zelfstandig langs de diverse voorwerpen op een afdeling worden geleid. De docent kan een exemplaar van dit materiaal opvragen en vrij van rechten op school vermenigvuldigen.

De werkbladen zijn bedoeld als aanvulling op de op school behandelde stof. Zo bestaat het werkblad voor Egypte uit een vijftigtal vragen die de verschillende aspecten van deze cultuur behandelen. Aan de orde komen onder andere het hiërogliefenschrift, het mummificeren en de betekenis van de afbeeldingen in de graven. De opdrachten beperken zich niet alleen tot feiten maar toetsen ook regelmatig inzicht. Een aantal malen moet iets getekend worden. Over de vragen is goed nagedacht en ze zijn leuk gesteld: ze geven de leerlingen een aardig beeld van het museum.

De lay-out van de werkbladen wordt binnenkort verbeterd. Wat mij betreft mag er dan gelijk wat meer structuur in de vragenlijst worden aangebracht, zodat de onderwerpen duidelijker worden afgebeeld.

Weinig informatie

Ondanks de mooie presentatie moet gezegd worden dat de informatie, die in het museum bij de verschillende voorwerpen verstrekt wordt, te summier is. Zo vermelden de kaartjes slechts kort wat het voorwerp voorstelt, waar het vandaan komt en uit welke tijd het stamt.

Enige vorm van achtergrondinformatie ontbreekt. Dat moet gehaald worden uit de spaarzame borden met algemene informatie, maar ook hier schort het nogal aan de kwaliteit. De tekstblokken zijn voor leerlingen veel te lang en te saai. Logische verbanden en een zichtbare filosofie ontbreken, terwijl de lay-out prehistorisch aandoet.

Gelukkig zal hier in de toekomst verandering in komen. Het museum wil de afdelingen opnieuw inrichten aan de hand van een nieuwe huisstijl. De *Etruskische afdeling* is reeds aangepast: de informatie is inderdaad beter zichtbaar. Toch blijft het de vraag waarom er niet meer onderscheid tussen belangrijke en minder belangrijke teksten is gemaakt. Daarmee speel je namelijk in op de verschillende manieren waarop bezoekers - lees leerlingen - geschreven informatie tot zich nemen.

Gezien het veelvuldig bezoek van scholen is het te hopen dat er niet al te veel jaren overheen gaan alvorens de Egyptische afdeling aan de beurt is.

Saaie video

De hierboven gesignaleerde tekortkoming zou opgevangen kunnen worden door audio-visuele middelen, maar hier ligt duidelijk een probleem. Het onderwerp van het tentoongestelde vraagt om een ingetogen presentatie, waarin elk voorwerp tot zijn recht komt. Dat heeft beperkingen voor het gebruik van andere informatie-dragers dan de voorwerpen zelf: bewegende beelden en geluidsmateriaal kunnen in de tentoonstellingsruimte nogal verstorend werken. Een oplossing hiervoor is om de extra-informatie in een aparte ruimte aan te bieden.

Helaas moet geconstateerd worden dat het museum hierin danig tekort schiet. Op aanvraag kan ter introductie van het bezoek een video worden bekeken. Zo is er een inleidend programma over Egypte dat bestaat uit een dia-klankbeeld op video. De reacties van aanwezige docenten waren echter terecht negatief: het is een saaie voorstelling, waarin een eentonige stem aan de hand van weinigzeggende dia's een verhaal vertelt dat nauwelijks het predikaat 'introductie' verdient.

Wat is het jammer dat het museum geen gebruik maakt van de ongekende mogelijkheden die de Egyptische cultuur biedt om de informatie te visualiseren (zoals dat bijvoorbeeld door de Schooltelevisie is gebeurd).

Een ander punt van kritiek is dat er naast deze video geen andere vorm van introductie is. Ik denk bijvoorbeeld aan een ruimte waarin met behulp van foto's, dia's, tekeningen en maquettes de leerlin-

gen - het liefst actief - nader kennis kunnen maken met de Egyptische cultuur.

Educatief nut

Wat is nu het educatieve nut van het bezoek?

De sterkste kant van het museum ligt zonder meer in de tentoongestelde voorwerpen. De leerlingen zien wat mummies zijn, hoe een grafkamer eruitziet en hoe groot de beelden wel niet zijn. De werkbladen vormen hierbij een goede leidraad. De zwakste kant is de informatieverstrekking. Hier moet het een en ander aan veranderen en het is te hopen dat dan rekening wordt gehouden met het bezoek van leerlingen.

Of dit zal gebeuren is op z'n minst twijfelachtig. Tijdens mijn bezoek kon ik me niet aan de indruk onttrekken dat de aandacht vanuit het museum voor het bezoek van klassen matig is. Het lijkt erop dat het feit dat er veel schoolklassen langskomen een gemakzuchtige houding in de hand heeft gewerkt. Een docent die reeds zes jaar het museum bezoekt, merkte dan ook op dat er in die tijd weinig was veranderd. Zeker niet wat betreft het educatieve aspect.

Gebrekkige communicatie

Opvallend was tevens dat er nauwelijks of geen sprake was van contact tussen de docenten en de educatieve dienst. Sterker nog, aan beide zijden klinkt frustratie door over de rol van de ander. De educatieve

medewerker klaagt over het feit dat een aantal docenten de leerlingen loslaten en zelf in de kantine koffie gaan drinken. En een docent verwijt het museum dat er meer geld wordt uitgegeven aan archeologische reisjes dan aan het verbeteren van de informatie aan leerlingen.

Hoe reëel deze klachten zijn laat ik hier in het midden. Maar het zijn in ieder geval duidelijke signalen van het ontbreken van een goede communicatie.

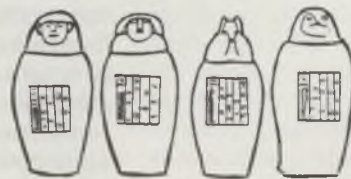
De educatieve medewerker benadrukte echter dat er in de toekomst het één en ander te gebeuren staat. De werkbladen zullen verbeterd worden en er wordt gedacht aan andere vormen van presentatie. Ook stelt hij het op prijs wanneer docenten tijdens een voorbereidend bezoek contact met hem opnemen.

Ik hoop dat de educatieve medewerker ondanks de beperkte hoeveelheid tijd en mankracht deze goede initiatieven snel kan uitwerken. Minstens zo belangrijk is dat het museum op de lange termijn meer rekening houdt met schoolbezoeken. Natuurlijk hoeft het niet omgebouwd te worden tot een soort schoolklas of tot een kermisattractie. Maar zijn educatieve taak houdt niet op bij een vragenlijst en een rondleiding. Zeker voor een museum dat zich kan verheugen in veelvuldig bezoek van scholen is het zaak om een duidelijk educatief beleid uit te stippelen, waarin plaats dient te zijn voor moderne vormen van informatie-overdracht en rekening gehouden moet worden met de wensen van docenten en leerlingen. Pas dan gaat het museum met z'n tijd mee en beantwoordt het op gepaste wijze zijn populariteit.

De ingewanden en organen van de dode werden in vier potten gestopt. Deze potten heten canopen

38 Welke dieren herken je in de deksels van de canopen?

39 Waarom werden de organen en ingewanden uit het lichaam gehaald?

In deze zaal ligt ook het gemummificeerde lichaam van een jongetje van vijf jaar (zie afbeelding).

Zoek deze mummie op.

40 Waar zou het gat in de buik voor zijn?

Boek van de maand

Fia Dieteren bespreekt:

Jan Fontijn, *Tweespalt - het leven van Frederik van Eeden tot 1901* (Querido, Amsterdam 1990). Dissertatie, 598 blz., prijs f 65,-.

Jan Fontijn
TWEESPALT
*Het leven van
Frederik van Eeden
tot 1901 Querido*

Zoals er enkele jaren geleden een hausse bestond in de belangstelling voor de geschiedenis van de Middeleeuwen, zo kan recentelijk - dat is tenminste mijn indruk - het Fin-de-Siècle zich in een stijgende belangstelling verheugen. Daarnaast heeft de biografie zich in de laatste jaren tot een hot-issue in (literair)-historische kringen ontwikkeld. Daarvan getuigen de themanummers die tijdschriften als *De Gids* (mei 1988), het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (februari 1989) en *Maatstaf* (nr. 9-10, 1990) aan het genre hebben gewijd. Ook het verschijnen van steeds meer proefschriften waarin het leven en werk van een persoon centraal staan duidt op de groeiende waardering voor de biografie als een wetenschappelijk genre.

Tweespalt is een biografie van een vertegenwoordiger van die Fin-de-Siècle-cultuur, Frederik van Eeden.

De biografie in de mode

Het is al vaker gezegd dat er in Nederland - ook relatief gezien - veel minder biografieën geschreven worden dan in landen als Engeland en Duitsland. Maar als het aan de in het najaar van 1990 opgericht Werkgroep Biografie ligt gaat daar vanaf nu verandering in komen. Bovendien zal dit najaar door de Dordtse Academie voor het eerst een prijs voor de beste Nederlandse biografie worden uitgereikt.

Op de nominatie voor deze prijs staat onder andere *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901*, de dissertatie van de neerlandicus Jan Fontijn.

In tegenstelling tot de biografische studies waarin vooral het oeuvre van de hoofdpersoon centraal staat en de beschrijving van de levensloop als een soort 'vooraf' figureert, zou ik Fontijns studie een 'echte' biografie willen noemen, in die zin dat leven en werk in voortdurend verband met

elkaar beschreven worden. Fontijn kon dan ook - in tegenstelling tot veel andere biografen - putten uit een grote hoeveelheid ego-documenten (dagboeken van Frederik van Eeden en zijn vader, brieven, herinneringen, droombeschrijvingen).

Veel biografen zijn van mening dat alleen van belangrijke personen biografieën geschreven kunnen of moeten worden; dat ben ik niet met hen eens: ook een 'grijze muis' kan mijns inziens een biografie 'waardig' zijn, mits de biograaf in dat leven een interessante rode draad weet te leggen.

Nu was Van Eeden alles behalve een grijze muis. Tegenwoordig is hij vooral nog bekend als de auteur van literaire klassieken zoals *De Kleine Johannes* en *Van de koele meren des doods* en als oprichter van de landbouwcommune Walden. Uit het boek van Fontijn wordt echter duidelijk dat hij vooral door de combinatie van functies en activiteiten - hij was arts, psychiater, literator, mysticus, sociaal-hervormer, filosoof - een belangrijke rol speelde in het Nederlandse Fin de Siècle en daarom een plaats verdient in de cultuurgeschiedenis over deze periode.

Maar ook (of juist) een interessante, veelzijdige persoonlijkheid komt pas tot zijn recht door de rode draad, waarmee de biograaf samenhang in de levensbeschrijving aanbrengt. Fontijn heeft door voortdurend te wijzen op de tweespalt en de ambivalentie in het karakter en in het werk van Van Eeden eenheid in de beschrijving van diens leven en werken gebracht.

Tweespalt eindigt niet met de dood van Frederik van Eeden, maar met het verschijnen van *Van de koele meren des doods* en met de dood van zijn vader in 1901. Beide gebeurtenissen kunnen beschouwd worden als afsluiting van een periode in Van Eeden's leven en mij lijkt de cesuur daarmee alleszins gerechtvaardigd.

Ook al heeft het boek niet het bij een biografie gebruikelijk einde - de dood - voor het overige heeft het de chronologische opbouw die je van een levensbeschrijving mag verwachten:

in vier delen - evenwichtig van omvang -

kleio

nummer 3/91
pagina's 12 en 13

komen aan de orde 'Jeugd en Puberteit' (1860-1878), 'de Studietijd' (1878-1885), 'Huwelijk en Carrière' (1886-1893) en 'Mysticus, sociaal-hervormer en schrijver' (1893-1900).

(Een vervolg dat loopt van 1901 tot de dood van Van Eeden in 1932 is in voorbereiding.)

Rusteloos en ambivalent

Frederik van Eeden werd op 3 april 1860 geboren in Haarlem. In die plaats bracht hij ook zijn jeugd door.

In het eerste deel van de biografie wordt meteen de toon gezet die het hele werk zal doorklinken: Frederiks leven wordt geschilderd als een onderdeel van de hem omringende cultuur, niet alleen die van zijn omgeving, maar ook die van de Victoriaanse tijd.

Voor de tweespalt die volgens Fontijn kenmerkend zal zijn voor het verdere leven werd in die jeugdjaren de basis gelegd. Fontijn, die zichzelf als een 'Freudiaan' beschouwt, kent daarbij een beslissende invloed toe aan de vader en de moeder als respectievelijk het wetenschappelijke en religieuze element in de opvoeding van Frederik. Dit heeft echter niet tot een psycho-biografie in de strikte zin van het woord geleid. De tegenstellingen vader-moeder en wetenschap-religie passen precies in het beeld van tweespalt en ambivalentie, dat Fontijn wil geven en waarvoor hij in het eerste deel - de jeugdjaren - de basis heeft gelegd.

Om de lezer erop te attenderen hoe belangrijk deze jeugdjaren wel waren en hoe de belevenissen uit Frederiks jeugd in latere jaren in zijn werk en handelen zouden doorklinken, is het eerste deel dan ook doorspekt met opmerkingen als 'zoals we zullen zien' (p. 73), 'toen al' (p.76), 'het is een dilemma, dat hij een paar jaar later in *De Kleine Johannes* zal gebruiken' (p.81) en 'hij zou er zijn hele leven problemen mee hebben' (p.99 - het gaat om de combinatie van liefde en seks).

Hoewel deze opmerkingen de lezer nieuwsgierig maken naar dat latere leven, gaven ze mij bij het lezen van het eerste deel toch ook het gevoel dat ik de reikwijdte van het geschilderde nog niet kon begrijpen omdat ik het vervolg nog niet gelezen had. Misschien gaat het hier vooral om een verschil van smaak, maar soms gaat Fontijn in die vooruitlopende opmerkingen toch echt te ver. Zo vind ik het al te simpel van Fontijn om de voorkeur van de vader voor het kleinschalige en voor het agrarische (in de jaren 1860) als een

prelude op de opvatting van de zoon aan het einde van de eeuw bij de stichting van de kolonie Walden te willen beschouwen. (p.38)

Tegenover dit soort struikelblokjes staan echter regelmatig mooie voorbeelden van biografische integriteit en creativiteit, vooral daar waar Fontijn laat zien dat hij niet altijd 'geloofd' wat Van Eeden in zijn brieven aan bijvoorbeeld zijn geliefde Henriette van Ortt schrijft en dat hij niet alles wat Van Eeden in zijn dagboek als persoonlijke overpeinzingen of ontdekkingen noteert als originele ideeën van de jonge Frederik erkent. Door zijn kennis van de cultuur van de tweede helft van de negentiende eeuw kan Fontijn aannemelijk maken dat Van Eeden in zulke passages misschien wel 'een echo van zijn vader (is), die op zijn beurt weer een echo van Schopenhauer is' (p. 79).

De volwassen Van Eeden

Staat in het eerste deel over de jeugdjaren bijna vanzelfsprekend de privé-sfeer (het ouderlijk huis, de middelbare school en de eerste jeugdliefdes) centraal, vanaf het deel over de studiejaren gaat het culturele leven een steeds grotere rol spelen. In zijn studententijd was Frederik van Eeden rector van het studenten-corps en sloot hij zich aan bij het literaire genootschap Flanor.

Fontijn ziet iets dubbelzinnigs in het feit dat de rector van het corps tegelijk lid is van een buiten-academisch literair genootschap. Ik vraag mij af, hoeveel andere Flanor-leden zich niet ook tegelijkertijd in het studentenleven stortten, en hoeveel andere studenten niet tegelijkertijd literaire ambities hadden. Gold dat niet ook voor Van Eedens vriend en studiegenoot Aletrino? Niet dat dat iets zou afdoen aan Van Eedens dubbelzinnige positie, maar het zou deze wel iets minder uniek maken.

In zijn combineren van kunstzinnige en wetenschappelijke bezigheden was Van Eeden in ieder geval niet dubbelzinniger dan het blad van de Flanor-leden, *De Nieuwe Gids*, dat in 1885 verscheen: dat blad wilde immers niet alleen literaire bijdragen (zoals Van Eedens *De Kleine Johannes*) maar ook wetenschappelijke en politieke beschouwingen opnemen.

De vriendschappen die Van Eeden in zijn studententijd sloot en die in zijn verdere leven een grote rol zouden spelen, hadden eveneens - het lijkt eentonig te worden - een dubbelzinnig karakter: voor schrijvers

als Kloos en Van Deijssel was Van Eeden niet alleen een collega-schrijver, maar ook een medisch adviseur en een financiële reddingsboei.

De ambivalentie - Fontijn gebruikt dit woord vaker dan de tweespalt uit de titel - zit 'm niet alleen in Van Eedens sociaal-culturele positie, maar komt ook naar voren in zijn visie op literatuur en wetenschap, op de maatschappij in het algemeen en op zijn eigen leven in het bijzonder.

Uit Fontijns beschrijving wordt duidelijk hoe Van Eeden in zijn leven en werken zowel de kunst als de wetenschap, zowel het gevoel als het verstand, zowel het spirituele als het materiële een plaats wilde geven. Enerzijds is Van Eeden de arts, de natuurwetenschapper (ook van huis uit), anderzijds heeft hij vanaf zijn studiejaren een grote belangstelling voor hypnose, spiritisme en andere paranormale verschijnselen, die hij ook op een wetenschappelijke wijze wil benaderen. In zijn literaire werk zijn zowel realistische als idealistische tendensen te bespeuren.

Mooi vind ik hoe Fontijn laat zien dat een begrippenpaar als natuur en stad enerzijds - in het literaire werk van Van Eeden - staat voor reinheid en verdorvenheid, en anderzijds - in het persoonlijke leven van Van Eeden - voor rust en dynamiek.

Van Eedens tweespalt komt misschien nergens zo duidelijk naar voren als in zijn verhouding tot en visie op vrouwen. Als puber kwam tegelijk met de romantische idealisering van de vrouw als het moreel superieure wezen de angst voor de seksualiteit, waarvan die vrouwen eveneens de personificatie waren.

In de reeks van tegenstellingen en ambivalenties staat het vrouwelijke vaak voor het gevoel, de poëzie, het ideaal, het spirituele, de religie en het mannelijke voor het verstand, het proza, de werkelijkheid, het materiële, de wetenschap. Maar de vrouw is op zich ook weer een wezen met twee gezichten: madonna en hoer.

Veel van zijn contacten met vrouwen (met zijn jeugdliefde Henriette van Ortt, met een aan morfine verslaafde prostituée in Parijs, met zijn geliefde Betsy van Hoogstraten) werkte Van Eeden later uit in romanfiguren. Het viel mij op dat de vrouw met wie Van Eeden in het voorjaar van 1886 in het huwelijk trad, Martha van Vloten, veel minder vaak model stond voor de romanpersonages.

Martha van Vloten is weliswaar vanaf het tweede deel constant aanwezig, maar meer als een rustige onderstroom. Het

lijkt wel alsof Fontijn er - net als zijn beroemde collega-biograaf Richard Holmes - moeite mee heeft de rustige periodes in het leven van zijn hoofdpersoon te schilderen.

Het occulte

Fontijn signaleert al vanaf de studententijd een stijgende aversie bij Van Eeden tegen het positivisme in de westerse wetenschap en tegen het materialistisch individualisme in het maatschappelijk leven. Dit kwam tot uiting in een steeds grotere belangstelling voor wat vaak wordt samengevat als 'het occulte' en voor de sociale kwestie.

Tijdens het werk aan zijn promotie in Parijs in 1886 begon Van Eeden zich te interesseren voor de toepassing van hypnose, waarmee daar toen geëxperimenteerd werd. Terug in Amsterdam vestigde hij zich als psychiater en hoewel hij zich na enkele jaren alweer hieruit terugtrok, bleef hij zich bezig houden met het onbewuste en het mystieke. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een literair-filosofisch werk als *Het lied van Schijn en Wezen* en het initiatief tot noteren en analyseren van zijn dromen.

Tot het einde van het boek, waar het wel en vooral het wee van Van Eedens kolonie Walden aan de orde komen, weet Fontijn de rode draad van de tweespalt vast te houden en zo de eenheid in het levensverhaal.

Op zich lijkt er een wereld van verschil te liggen tussen Van Eedens belangstelling voor het mystieke en zijn betrokkenheid bij de sociale kwestie, maar Fontijn wijst erop dat het in feite gaat om twee kanten van dezelfde medaille: zowel het mystieke als het sociale denken beruisten op een streven naar desindividualisering. Of Van Eeden nu lezingen houdt over hallucineren of sociaal bewogen brochures schrijft, in beide gevallen is hij bezig als geneesheer, alleen concentreert hij zich in het ene geval op de ziel in het andere geval op de maatschappij. Beide - ziel en maatschappij - zouden volgens hem baat hebben bij de vorming van koloniën als Walden.

Fontijn is niet de eerste die wijst op de belangstelling voor zaken als spiritisme en mystiek in het (Nederlandse) Fin de Siècle. Romein wees er in zijn *Breukvlak* ook al op, maar daarna volgde een periode van zwijgen of - als er al over gesproken werd - onbegrip. Romein wees in hoofdstuk XXXIII over de 'Petites Religions' al

op de belangstelling in wetenschappelijke kringen en op de '*parallelisering van occultisme en althans een bepaald soort socialisme*'.

Fontijn heeft in zijn *Tweespalt* de draad van Romeins oeuvre op dit punt weer opgevat en 'het occulte' serieus genoemd, in die zin dat hij het een plaats geeft in de totaliteit van de Fin-de-Siècle-cultuur. Hij doet dit onder andere door erop te wijzen dat Van Eedens met zijn belangstelling voor het occulte niet alleen stond en dat er in wetenschappelijke kringen - vooral in Engeland - veel onderzoek naar werd gedaan.

Balans

Het zal duidelijk zijn dat Fontijn door de tweespalt als een rode draad door het leven van Van Eeden te laten lopen zijn levensbeschrijving van die rusteloze en veelzijdige man een grote mate van eenheid en samenhang heeft gegeven. Op sommige punten leidt het volgen van die draad niet alleen tot groter inzicht in het leven de hoofdpersoon, maar zelfs tot een nieuwe kijk op de cultuur van diens tijd.

De keuze van Fontijn voor de tweespalt als biografische en cultuurhistorisch rode draad is dus terecht en waardevol. Ik vind het alleen jammer dat de auteur zich af en toe heeft laten meeslepen door zijn eigen Leitmotiv, en teveel in polariteiten is gaan denken zonder de onderlinge verschillen tussen de tegenstellingen, dubbelzinnigheden etcetera aan de orde te stellen. Zo wordt er mijns inziens geen duidelijk onderscheid gemaakt tussen de tweespalt in de persoonlijkheid van Frederik van Eeden en de ambivalentie in de cultuur waarvan hij deel uit maakte en die hij produceerde.

Tweespalt en ambivalentie lijken als synoniemen gebruikt te worden, terwijl het eerste woord toch voor verdeeldheid en het tweede voor dubbelwaardigheid staat; in het eerste geval domineert de strijd, in het tweede de overstijging daarvan.

Dit bezwaar kan echter niet de bewondering voor dit werk te niet doen en doet niets af aan de betekenis van *Tweespalt* als een aanwinst voor de Nederlandse biografie en cultuurgeschiedenis.

Boek van de maand - extra

Ruud Hoff bespreekt:

Thomas L. Friedman, *Beirut/Jeruzalem. Het conflict in het Midden-Oosten in historisch perspectief* (H.J.W. Becht, Haarlem 1990). Oorspronkelijke titel *From Beirut to Jerusalem* (1989), 473 blz., index, prijs f 55,-.

Tijdens de Golfcrisis gingen talrijke Palestijnen de straat op om te betogen voor de Iraakse leider Saddam Hoessein. Toen de oorlog eenmaal uitgebroken was en Iraakse Scudraketten Tel Aviv troffen, werd het Iraakse optreden in Palestijnse kring toegejuicht. Deze stellingname kwam niet zozeer voort uit de overtuiging dat Saddam werkelijk zoveel om de Palestijnse zaak gaf (hij was Koeweit immers niet binnengevallen om de Palestijnen een dienst te bewijzen) of het idee dat Saddam een toonbeeld van democratisch leiderschap vertegenwoordigde. Het waren vooral de verbittering en het gevoel van vernedering en frustratie die ten grondslag lagen aan de Palestijnse houding. Immers alle gewelddadige en vreedzame pogingen om iets van de Palestijnse rechten te realiseren waren steeds weer mislukt.

Men zag achter de onbuigzame houding van de Israëlische regering de beschermende hand van Washington. De dialoog die de VS met de PLO waren aangegaan, nadat Arafat de ene concessie na de andere had gedaan, had immers ook niets opgeleverd en was tenslotte door de Amerikanen afgebroken. Alle pogingen om zelfs maar tot een begin van onderhandelingen te komen (de plannen Shamir, Moebarak en Baker) waren in de ijskast beland en sinds juni 1990 zetelde in Jeruzalem de meest conservatieve regering, die Israël ooit gekend had.

Voor veel Palestijnen en voor veel Arabieren elders (Noord-Afrika, Jemen, Jordanië) gold Saddam Hoessein als degene die de moed had het almachtige Amerika uit te dagen. Na alle decennia van machteloze retoriek was hier de leider opgestaan, die zich opwierp als de verdediger van de Arabische en islamitische wereld tegen het "imperialistische Westen".

Dat deze leider in eigen land een schrikbewind voerde, zelf allesbehalve een vrome moslim is en bereid is voor zijn meedogenloze machtspolitiek honderdduizenden van zijn landgenoten op te offeren was algemeen bekend, maar verhinderde

niet de steunbetuigingen aan zijn anti-Amerikaanse opstelling. Saddam is 'een schurk, maar het is onze schurk'.

Bovendien is de stijl van leiderschap die Saddam voert niet geheel onbekend in het Midden-Oosten. Een van zijn grootste rivalen, Hafez al Assad van Syrië (nu coalitiegenoot van de Amerikanen), vertegenwoordigt immers een zelfde type leiderschap.

Pleegde Saddam in 1988 zijn massamoorden met gifgas op Koerdische dorpen als Halabja, Assad onderdrukte in 1982 met ongekende wreedheid en ten koste van tienduizenden mensenlevens een moslim-opstand in de stad Hama.

Thomas Friedman zoekt in zijn boek *Beirut/Jeruzalem* naar een verklaring voor wat hij in Hoofdstuk 4 aanduidt als de "Hama-regels".

De meeste staten in het Midden-Oosten zijn min of meer kunstmatige constructies, bijeen gehouden door overheden, die een al of niet gematigd despotisch gezag

uitoefenen. Omdat de loyaliteiten nog sterk gebonden zijn aan de eigen familie, stam, religieuze gemeenschap of geboortestreek ontbreekt elk gevoel van nationale saamhorigheid en kunnen de regeringen slechts op eigen kracht en de kleine eigen achterban vertrouwen.

De Koerden van Halabja en de inwoners van Hama behoorden in de ogen van de machthebbers tot een andere gemeenschap, die een bedreiging voor hun macht vormde en dus uitgeschakeld diende te worden.

Palestijnen, Israeli, Libanezen en Arabieren

Libanon is wellicht het duidelijkste voorbeeld van een staat, die in feite niet meer is dan een verzameling elkaar onderling bestrijdende gemeenschappen.

Het was in 1979, midden in de Libanese burgeroorlog dat Thomas Friedman als correspondent voor UPI naar Beirut vertrok. In 1981 keerde hij naar de VS terug om vervolgens in 1982 opnieuw naar Libanon te worden uitgezonden, dit keer door de New York Times.

Het eerste deel van zijn boek handelt over zijn ervaringen als Amerikaans journalist van joodse afkomst in het turbulente Libanon van die jaren. Aan de hand van talrijke ervaringen en anekdotes en gesprekken met zijn uitgebreide kring van Libanese en Palestijnse contacten schetst

Mosje Dayan (links) en Ariël Sjaron poseren op de westelijke oever van het Suezkanaal, na de verovering in 1973 door het Israëlische leger.

Friedman het leven in een stad in oorlog, maar tegelijk tracht hij een verklaring te vinden voor het gedrag en de opvatting van mensen onder die omstandigheden.

Daarbij gaat hij het geven van een kritisch oordeel niet uit de weg. Zo heeft Friedman geen goed woord over voor de corrupte en "dikbuikige salonrevolutionairen" van de P.I.O. Met minachting schrijft hij over Saika-leider Zuheir Mohsen met zijn 'dure appartement in Cannes vol gestolen carpetten' en zijn 'met diamanten behangen Syrische vrouw'.

Voor de positie van Yasir Arafat, die ondanks alle nederlagen en tekortkomingen, nog steeds voor de meeste Palestijnen de onbetwiste leider is, zoekt Friedman een verklaring in de symboolfunctie die hij vervult: Arafat als degene die zich ondanks alle nederlagen en vernederingen toch heeft weten te "overleven".

Ook de rol van Israël in Libanon ontkomt niet aan zijn kritisch oordeel.

Israël heeft zich bij zijn optreden in Libanon laten leiden door onwetendheid en hardnekkige foutieve mythen aangaande Libanezen, Palestijnen en Arabieren en is daardoor verstrikt geraakt in het Libanese moeras.

Friedman stelt Israël verantwoordelijk voor de massamoorden in de kampen Sabra en Chatila in september 1982. Hij beschrijft zijn persoonlijke gevoelens wanneer hij de kampen bezoekt.

Op blz. 104 constateert Friedman dat de toenmalige Israëlische minister van defensie Ariel Sharon handelde in de Midden-

Oosterse traditie van de "Hama-regels". De Syrische president zou Sharon vrezen want 'Assad wist dat ook Sharon bereid was volgens de Hama-regels te spelen. Assad kende Sharon goed, hij zag hem elke ochtend als hij in de spiegel keek'.

Friedman vergelijkt het Israëlische optreden in 1982 in Libanon met een poker-spel, waarbij je tenslotte alles in een keer kan verliezen.

De Palestijnen en Israël

In juni 1984 werd Thomas Friedman door zijn krant overgeplaatst naar Jeruzalem. Hij wordt daar de opvolger van David K. Shipler, die in 1986 de Pulitzerprijs won met zijn boek *Arab and Jew, Wounded Spirits in a Promised Land* (New York 1986), waarin hij een indringend beeld geeft van de enorme psychologische kloof die joden en Palestijnen in Israël en de bezette gebieden scheidt. Friedman borduurt hierop voort in het tweede deel van *Beirut/Jeruzalem* dat zijn verblijf in Israël als onderwerp heeft.

Hij constateert dat net zoals Libanon ook Israël worstelt met de existentiële vraag naar de identiteit van de natie. Toch zijn er ook grote verschillen. Libanon behoort tot de wereld van het Oosten en heeft zijn eigen levensritme, Israël is in wezen een Westers land met een zakelijke instelling.

In hoofdstuk 12 behandelt Friedman aan de hand van personen, die hij tijdens zijn

verblijf in Israël heeft leren kennen, de verschillende houdingen die in Israël bestaan ten aanzien van de staat, het zionisme, het joodse karakter ervan en de beleving van het jodendom. Israël draagt het zware stempel van de Holocaust met zich mee, waaraan de joodse staat zich juist had willen ontworstelen. Uitroeiing, vernietiging, bedreiging door een vijandige wereld, rouw behoren als geen andere tot de nationale woordenschat. Yad Vashem, het gedenkteken voor de slachtoffers van nazi-Duitsland is het nationale monument bij uitstek. De militaire superioriteit van Israël vermag dit trauma niet te overwinnen. Sinds het uitbreken van de Intifadah is het gevoel van onveiligheid alleen maar toegenomen, door geweld en terreur is het gevoel van geborgenheid en veiligheid in de eigen staat van binnenuit aangetast.

Over de Israëlische reactie tegenover de Palestijnen laat de schrijver zich uiterst kritisch uit. Hij valt vooral de schijnheiligheid aan waarmee het Israëlische publiek achter een façade van rechterlijke uitspraken, militaire rechtbanken en de binnenlandse veiligheidsdienst Shin Beit zijn woede op hen koelt. Zelfs symbolische uitingen van Palestijnse identiteit wordt als gevaarlijk "terrorisme" aangepakt. De jacht op Palestijnse vlaggen en t-shirts in Palestijnse kleuren lijkt echter veeleer de onderlinge spanningen aan te wakkeren.

Veel uitzicht op een veranderende houding van het Israëlische publiek ten aanzien van Palestijnen lijkt er niet te zijn. Friedman constateert dat de twee grote politieke partijen, het Likoedblok en de Arbeiderspartij, in feite niet erg verschillend denken over de bezette gebieden. De spectaculaire verovering van de Westelijke Jordaanoever en de Gazastrook in juni 1967 leek de vervulling van bijbelse verwachtingen en zionistische dromen. Sindsdien zijn de meeste Israëliërs "verliefd" geworden op de bezette gebieden. De kolonisten, die zich er vestigden, belichaamden het verdrongen verlangen van vele kleinburgerlijke Israëliërs om weer "pionier" te zijn.

De nieuwe generatie

De Palestijnse inwoners van de bezette gebieden hebben jarenlang naar het leek de Israëlische bezetting lijdzaam gedragen. Ze gingen werken in Israël, werkten mee aan de Israëlische economie, verkochten in de oude stad van Jeruzalem petjes met "I love Israël", Israëlische souvenirs en vlaggetjes. Ze speelden het spel

volgens de Israëlische regels, maar wierpen tegelijkertijd de bezetting. Ondanks hun afwijzing van Israël raakten ze toch steeds meer "geïsrailiseerd".

Hoofdstuk 13 (Breuklijn) geeft aan hoe een jongere generatie Palestijnen, die nooit een Arabische overheersing heeft gekend, geen genoeg meer neemt met de ondergeschikte positie in een door Israël gedomineerde samenleving.

In het volgende hoofdstuk beschrijft Friedman als getuige het uitbreken van de Intifadah in december 1987 en de verscherpte tegenstellingen tussen Israëliërs en Palestijnen. De oudere generatie Palestijnen, die zich schaamt zich zolang door Israël te hebben laten inkapselen, stelt zich nu ook openlijk achter de eisen van de jongeren.

PLO-leider Yasir Arafat, in 1982 en 1983 beroofd van zijn laatste bolwerken in Libanon, was zelf verrast door de Palestijnse opstand in de bezette gebieden, die zijn ster onverwacht weer deed rijzen. Hij zag zich echter wel gedwongen rekening te houden met de verlangens van deze "nieuwe" achterban. Tot dan toe had de PLO leiding vooral haar steun gemobiliseerd vanuit de vluchtelingenkampen in Libanon en Jordanië. Daar wonen vooral de Palestijnen, die in 1948 uit Israël zelf gevlucht zijn en hun nakomelingen. Zij willen terug naar hun geboortegrond in Jaffa of Haifa en stellen maximalistische eisen. Voor hen is het tweestatenmodel geen oplossing. Maar de bewoners van de Westelijke Jordaanoever en de Gazastrook willen wel een deeloplossing. Zij willen een beëindiging van de Israëlische bezetting en de sluipende annexatie van hun gebied.

Mede onder hun druk deed Yasir Arafat eind 1988 zijn concessies: aanvaarding van VN-resolutie 242 met erkenning van Israël en het afzweren van het terrorisme.

Kort na het uitbreken van de Intifadah keerde Friedman terug naar de VS.

In zijn laatste hoofdstuk benadrukt hij dat de sleutel voor de oplossing van het Palestijns-Israëlische probleem in Washington ligt. Toch is hij pessimistisch. *'Mogelijk heeft Amerika gewoon de energie niet meer om Arabieren Israeli's uit de ketenen van hun verleden te verlossen. Dat zou heel jammer zijn, niet alleen voor ons, maar ook voor de volken van het Midden-Oosten. Ik heb veel meer Arabieren, Israeli's, Libanezen en Palestijnen ontmoet die wanhopig verlangen naar wat Amerika hun te bieden heeft'* (blz. 447-448).

Bij de oorlog in de Golf hebben de Verenigde Staten opnieuw het voortouw genomen. Met goedkeuring van de VN Veiligheidsraad realiseerden de VS en zijn bondgenoten de bevrijding van het bezette Koeweit. De "koppeling" die Saddam Hoessein trachtte aan te brengen tussen de bezetting van Koeweit en de andere bezettingen in de regio (Libanon, de Golanhoogte, de Westelijke Jordaanoever en de Gazastrook) werd door de anti-Iraakse coalitie met klem van de hand gewezen. Maar voor iedereen zal het duidelijk zijn dat in de nasleep van de Golfoorlog deze problemen toch weer bovenaan de internationale politieke agenda komen.

President Bush sprak in zijn toespraak tot het Amerikaanse volk over de kwestie Koeweit over *'de ontoelaatbaarheid van het verwerven van grondgebied door middel van geweld'*. Deze zinsnede komt ook voor in de preambule van VN-resolutie 242 van november 1967 betreffende het Israëlisch-Arabisch conflict. Zo zal bij de afwikkeling van de crisis in de Golf onvermijdelijk de Palestijnse kwestie weer ter sprake komen.

In dat opzicht blijft het boek van Friedman met de inzichten die het in deze problematiek geeft van grote waarde.

Tenslotte

In oktober 1990 maakte, terwijl de wereld volledig in beslag genomen was door de Golfcrisis, Syrië met kennelijk stilzwijgende goedkeuring van de Amerikanen en de Fransen, een eind aan de "rebellie" van de Maronitische generaal Michel Aoun in Libanon. De pro-syrische regering van president Elias Hrawi kon zo haar gezag over de hele stad Beiroet vestigen en sindsdien het centrale gezag ook verder uitbreiden. Daarmee leek een eerste belangrijke stap gezet te zijn op de weg naar een oplossing van de Libanese crisis.

Maar ook hier zijn de problemen nog lang niet opgelost. De diverse milities hebben zich weliswaar enigszins teruggetrokken, maar de geweren staan nog op zolder en kunnen elk moment weer tevoorschijn gehaald worden.

De analyse van de Libanese samenleving in Friedmans boek heeft ook hier aan actualiteit nog niets ingeboet. Het is daarom een goede zaak dat de uitgever Friedmans inmiddels met de National Book Award bekroonde werk heeft laten vertalen en in Nederland op de markt gebracht heeft op een moment dat het Midden-Oosten weer alle aandacht opeist.

Amsterdam - Venetië

In een aantal Amsterdamse musea en culturele instellingen zijn tentoonstellingen te bezichtigen die allerlei aspecten belichten van de relatie tussen Amsterdam en Venetië. Slechts door gulle sponsoring werd deze grote variëteit aan exposities mogelijk. Bij een aantal tentoonstellingen zijn uitgebreide catalogi verschenen, uitgegeven door SDU in Den Haag.

Al sinds december 1990 zijn verkrijgbaar: Bernard Aikema, Boudewijn Bakker, *Schilders van Venetië. Oorsprong en bloei van de Venetiaanse vedute*, B. Ravid, E. Concina e.a., *Het getto van Venetië. Ponentini, Levantini e Tedeschi 1516-1797*.

Bij de tweede ronde openingen in februari 1991 verschenen een aantal catalogi, waarvan ik er hier drie kort wil bespreken. De tentoonstelling 'De schatkamer van San Marco', al in de Middeleeuwen bekend als de kostbaarste en fraaiste van Europa, vond ik een fascinerende belevenis. De vijftig geselecteerde objecten uit de overdadige kerkschat geven een goed beeld van de klassieke, byzantijnse, islamitische en renaissancekunst. De topstukken uit deze schatkamer, zoals met edelstenen bezette iconen (waaronder de uiterst bijzondere icoon van de aartsengel Michael), boekbanden en gouden relikhouders, vallen stuk voor stuk op door hun zeldzame kwaliteit en de voortreffelijke staat waarin ze verkeren.

De schitterende catalogus - eigenlijk meer een uitgebreid boekwerk - is voor de prijs van f49,90 in feite een weggevertje.

Bij de tentoonstelling 'De gouden schemer van Venetië. Een portret van de Venetiaanse adel in de achttiende eeuw' in het Amsterdams Historisch Museum hoort het gelijknamige boek van Dulcia Meijers, ook voor de prijs van f49,90.

Zowel tentoonstelling als boek roepen een intrigerend beeld op van Venetië in haar nadagen als onafhankelijke handelsrepubliek. De geschiedenis van de kunst uit die achttiende eeuw is grotendeels de geschiedenis van de aristocratie die zich in toenemende mate terugtrok uit de staatszaken. Geld werd niet meer belegd in risicodragende handelsondernemingen, maar in de bouw en de verfraaiing van kerken, palazzi en buitenhuizen en in feesten en concerten. Toch moest, ondanks het dolce

far niente van de leisure class, naar buiten toe de schijn van de grootmacht Venetië in stand gehouden worden. Kunstenaars kregen opdrachten in deze zin.

De derde tentoonstelling die ik bezocht was die in het Gemeentearchief over 'Amsterdam, Venetië van het Noorden'. Ook hierbij hoort een catalogus met de gelijknamige titel voor de prijs van f49,90.

Hoewel deze term van Ludovico Guicciardini uit 1567 tot een gemeenplaats is versleten, is het een feit dat er inderdaad eeuwenlang een frappante verwantschap heeft bestaan tussen de twee steden, geografisch, economisch, politiek en cultureel. Tentoonstelling en boek belichten deze aspecten.

Verder verscheen bij de tentoonstelling in het Rembrandthuis de catalogus *Rondom Rembrandt en Titiaan. Artistieke relaties tussen Amsterdam en Venetië in prent en tekening*, van de hand van Bert Meijer, prijs f49,90.

De tentoonstellingen die nog te bezoeken zijn:

De Schatkamer van San Marco, Nieuwe Kerk, tot 22 april;

De gouden schemer van Venetië, Historisch Museum, tot 21 mei;

Amsterdam, Venetië van het Noorden, tot 28 april;

Rondom Rembrandt en Titiaan, het Rembrandthuis, tot 22 april.

Frits Kat

Ideetje misschien...?

Renée Schreuder en Bregje Pel

Deze les gaat over vrouwen in de 17e en 18e eeuw. In je schoolboek kun je lezen over de Tachtigjarige Oorlog, de Gouden Eeuw, het bestuur in de Republiek en de kunst in die tijd.

De sociale verhoudingen in een maatschappij worden vaak bepaald door de beroepen die mensen uitoefenen.

In de Republiek in de 17e en 18e eeuw zijn zo de volgende sociale groepen te onderscheiden:

- het patriciaat: regenten;
- de gegoede burgerij: rijke kooplieden, eigenaars van grote bedrijven en rijke boeren;
- de kleine burgerij: ambachtslieden, kleine handelaars, winkeliers en kleine boeren;
- het gewone volk, "het gemeen": werklieden in de nijverheid, landarbeiders, soldaten, matrozen en mensen zonder werk.

Deze beroepen zijn allemaal mannenberoepen. Hoe kun je nu de sociale positie van vrouwen bepalen? Veel (maar niet alle) getrouwde vrouwen oefenden geen beroep uit. Zij ontleenden hun status aan die

van hun echtgenoot. Bij ongetrouwde vrouwen lag het moeilijker. Soms hadden ze een beroep. Dat kon een typisch vrouwenberoep zijn, maar het kon ook werk zijn dat als "mannenwerk" werd gezien. Ongetrouwde vrouwen hadden ook vaak geen beroep (wel werk: ze zorgden bijvoorbeeld voor hun ouders of andere familieleden), hun sociale status was dan afhankelijk van die van hun vader.

Hieronder staan een aantal korte levensbeschrijvingen van vrouwen uit de 17e en 18e eeuw. Probeer van elk van hen de sociale positie te bepalen en bekijk of ze die aan hun vader, hun echtgenoot of aan zichzelf te danken hadden.

Zoek dus een antwoord op de volgende vragen (en gebruik hierbij ook je schoolboek):

1. Welk beroep of bezigheid oefende de vrouw uit?
2. In welke klasse hoorde ze dus thuis?
3. Heeft ze zelf voor die bezigheden gekozen, of zijn die het gevolg van het beroep van haar man of vader?

(NB: Soms kan het een combinatie van beide zijn!)

JUDITH LEYSTER

1609 - 1660

Zelfportret van Judith Leyster, ca. 1635

Wel eens gehoord van Gesina Terborch, Judith Leyster, Rachel Ruysch of Magdalena van der Passe?

In de Gouden Eeuw was de schilderkunst van de Republiek wereldberoemd. Iedereen kent de namen van Rembrandt, Frans Hals en Jan Steen. Maar in boeken over schilderkunst komen alleen namen van mannen voor. De enige uitzondering is Judith Leyster, zij wordt hier en daar wel genoemd.

Hoe komt het dat er zo weinig schildersvrouwen bekend zijn? Waren ze er niet? Hadden ze geen talent? Kregen ze geen opleiding?

In de 17e eeuw was Anna Maria van Schurman degene die zei dat vrouwen net zo geschikt waren voor de studie van kunsten en wetenschappen als mannen, als ze maar een opleiding kregen. Talent moest ontplooid worden. Zij was echter een uitzondering. De meeste vaders vonden dat hun dochters geen opleiding hoefden te krijgen.

Judith Leyster was de enige vrouw die dezelfde opleiding heeft gehad als haar mannelijke collega's. Ze kwam niet uit een schildersmilieu. Haar vader was brouwer. Ze is in haar woonplaats Haarlem in de leer gegaan bij de bekende schilder Frans Hals. Aan het werk van Judith Leyster is te zien dat ze erg door hem beïnvloed is.

In 1633 werd ze opgenomen in het schildersgilde van Haarlem. In 1635 had ze drie mannelijke leerlingen. Ze

was toen 24 jaar oud. Een jaar later trouwde ze met Jan Miense Molenaer, net als zij een schilder van het dagelijks leven.

Judith Leyster schilderde veel kinderen, vrolijke drinkers en muzikanten, Molenaer wat grovere kroegtaferelen. Ze kregen drie kinderen.

Veel van Judiths werk is in de vorige eeuw toegeschreven aan Frans Hals; toen bleek dat zij de schilderes was, daalden de doeken in waarde !

GESINA TERBORCH

1631 - 1690

Gesina Terborch is in de kunstgeschiedenis niet terug te vinden. Zo zwierig als Judith Leyster het penseel hanteerde, zo stijf en onhandig schilderde Gesina Terborch. Zij kwam wel uit een familie van schilders. Haar vader, Gerard Terborch (1582-1662) en haar halfbroer Gerard Terborch (de jonge, 1617-1681) hebben allebei een opleiding tot schilder gevolgd. Gerard de jonge is schilder geworden, maar vader Terborch was licentiemeester (= een soort ontvanger van de belastingen). Hij besteedde wel veel tijd aan het geven van tekenles aan zijn zoons. Niet aan zijn dochters, want als meisjes zich creatief wilden uiten konden ze volgens hem beter gaan borduren of schoonschrijven.

Gerard de jonge gaf Gesina wel tekenles.

Toen ze vijftien was begon Gesina aan een Materiboek met schoonschriftteksten als lesmateriaal. Dit sierde ze op met liedjes en tekeningen. Op haar 21e begon ze aan een liederenboek met illustraties. Weer negen jaar later maakte ze een kunstboek. Daarin schreef ze dat dankzij de schilderkunst iemand na zijn dood kan blijven leven. Dit geldt ook voor haarzelf, want haar wat stijve, maar leuke prenten van het dagelijks leven van de familie Terborch zijn bewaard gebleven.

Toch kun je je afvragen wat er gebeurd zou zijn als Gesina dezelfde kansen gekregen had als haar broers.

De lofdichten waarin mannelijke bewonderaars beschrijven hoe knap haar kunst was "voor een vrouw" nam ze zonder schroom in haar kunstboek op.

AMALIA VAN SOLMS

1602 - 1675

Amalia van Solms is bekend geworden omdat ze de echtgenote was van Stadhouders Frederik Hendrik.

Het huwelijk vond plaats op aandrang van prins Maurits, die bang was dat zijn broer net als hij kinderloos zou blijven.

Amalia was voor haar trouwen een arme hofdame. Amalia en Frederik Hendrik kregen negen kinderen, van wie er vier op jonge leeftijd stierven.

Amalia was een ambitieuze vrouw. Ze bemoeide zich vaak met politiek, zowel de binnenlandse als de buitenlandse. Frederik Hendrik vroeg haar regelmatig om raad. Ze hielp hem om buiten het partijpolitieke gekrakeel in de Republiek te blijven door zelf regenten te ontvangen.

Ook in het buitenland had ze veel kontakten. Daardoor hielden vorsten rekening met haar, ook na de dood van Frederik Hendrik. En dat kwam ook omdat ze haar kinderen aan hooggeplaatste partners hielp. Zo trouwde Willem II met de oudste dochter van de Engelse koning Karel I en haar oudste dochter met de keurvorst van Brandenburg.

Binnen en buiten de Republiek wist ze zo het aanzien van het Huis van Oranje te vergroten. Dit ook door aan het hof een haast vorstelijke sfeer te scheppen. Samen met Frederik Hendrik liet ze een aantal paleizen bouwen en aan tafel werd altijd gouden servies gebruikt.

Na de dood van Frederik Hendrik bleef ze zich met de politiek bemoeien. Ze slaagde erin een grote rol te krijgen in de opvoeding van Willem III, haar kleinzoon, die in 1672 stadhouder werd en later zelfs koning van Engeland.

Amalia stierf in 1675.

Register op Kleio

*Tijdschrift van de Vereniging van Docenten in Geschiedenis en
Staatsinrichting in Nederland*

Jaargang 31/1990

ARTIKELLEN

	nr	/ pag
T. Barning, Europa in de methoden	7	14
J.D. van den Berg, De baron en de naties	8	11
B. Boter, Mary Schwandts gevangenschap bij de Sioux en haar beeld van de Indiaanse vrouw	10	12
A. de Baets, Het geschiedenisboek van het jaar 2000	4	18
A. de Baets, Beeldvorming over niet-westerse culturen. De invloed van het geschiedenisleerboek op de publieke opinie in Vlaanderen 1945-1984	9	6
R. Donk, Intercultureel onderwijs en geschiedenis	9	3
K. Faber en W. Los, Een spiegel voorgehouden? Ervaringen van docenten en leerlingen met het eindexamenonderwerp Vrouwengeschiedenis 1990	10	4
S. Faber, 'Ka, wat doe je boven?'		
Een paar negentiende-eeuwse kindermoordzaken	6	13
A. van Ginneken, Het mandatenstelsel van de Volkenbond	2	3
J. Hartog, De defensie van de Nederlandse Antillen	10	20
J. van Herwaarden, Perspectief vanaf de Balkan	8	4
J. Heystek, Het nationaliteitenprobleem en de IJzeren Garde	8	19
A.J.L. van Hooff, Optillen of wegwerpen? Het antieke kind op de drempel van het leven	6	8
B. Huiskes, Prehistorie in perspectieven	7	17
M. Jansen, Het nieuwe leerboek - Geschiedenis van de USSR	1	10
W.P.R.A. Kappers, Van sterven in stilte naar heengaan als helden. Het doodgaan van militairen uit het Nederlandse leger in de periode 1740-1839	6	17
H. Kuhlemeier en K. Bogaerts, Inventarisatie van de meest gebruikte geschiedenisboeken	10	10
S. Kwast, De Edelweisspiraten.		
Jeugdprotest in het Derde Rijk	5	8
W. van Meurs, De kwestie Bessarabië.		
Een nationalistische confrontatie tussen twee communistische broederstaten	8	23
H.L.M. Obdeijn, Een uitdaging voor het onderwijs. Geschiedenis in intercultureel perspectief	9	7
M. Otten, Deelkwalificaties voor het vak Geschiedenis en Staatsinrichting	2	14
M. van Rossem, Het begin van de Koude Oorlog	4	13
H. Schippers, De affaire Delfgaauw/Mommersteeg en het onverwerkte verleden	7	10
E. Schroten, De status van het menselijk embryo	6	4
M. Schwegman, Nieuwe kapsels, nieuwe keukens, nieuwe kansen	7	3
H. Sitkoff, Nieuwe visies op de Vietnamoorlog; slechte wijn in fraaie flessen	4	7
R. Slotboom, Drenthe '20 - '40	5	12
J. Verheul en G. Peek, Inleiding bij het 'levennummer'	6	3
J. Verheul, De verbetering van het menselijk ras	1	3
D. Verkuil, De weke onderbuik van Europa: Roemenië	8	3

INTERVIEWS

	nr	/ pag
B. Engbers, Gesprek in de DDR	5	3
B. Engbers, C. Torremans, Kleio-gesprek met de Anne Frank Stichting	4	3
J. Riksen in gesprek met Willem van Lieshout en Paul van Leeuwen	6	33
J. de Ruiter, H. Termeer, Kleio-gesprek met drie docenten in Twente	2	22
G. Peek, J. Verheul, Kleio-gesprek met C.J.C. Rutenfrans	6	22
G. Peek en D. Verkuil, De geschiedenis volgens Han Entzinger	9	21
G. Peek en D. Verkuil, De geschiedenis volgens Dr. H.A. van Munster	2	10

RECENSIE-ARTIKELLEN

lesmateriaal

Commissie Mavo/Lbo, Stiefzusje en grote broer. De eindexamenkaternen 1990/1991 voor Lbo/Mavo	5	16
--	---	----

literatuur

D.E.H. de Boer, J. van Herwaarden, J. Scheurkogel, Middeleeuwen (G. Pieters)	5	25
H. Bongers e.a. (red.), Dirck Volckertszoon Coornhert.		
Dwars maar recht (G.O. van de Klashorst)	3	6
Peter Gay, Sigmund Freud. Zijn leven en werk (B. Bouwman)	1	24
J. Huizinga, Briefwisseling I, 1894 - 1924 (J. Tollebeek)	4	22
R. Lane Fox, De droom van Constantijn.		
Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk, 150 - 350 n.C. (P. Raedts)	10	25
Claudio Magris, Donau. Een ontdekkingsreis door de beschaving van Midden-Europa en de crisis van onze tijd (R. Slotboom)	8	27
Philip Metcalfe, 1933 (R. Slotboom)	2	27
Amy Tan, De vreugde- en geluk club (B. Boter)	9	26
Jo Tollebeek, De toga van Fruin.		
Denken over geschiedenis in Nederland (L. Dorsman)	7	23

KLEIO DIDACTICA

KD 17, Coornhert. Samengesteld door Jan Brugman en Manuel Stoffers		in Kleio 3
Jan Brugman en Manuel Stoffers, Coornhert, een Nederlander uit de zestiende eeuw.		
Docentenhandleiding bij KD 17	3	3

LESMATERIAAL EN TIPS

B. Beenackers-Heeren, Kleio en de markt. Het project 'Op schoenen en klompen. Honderd jaar werken in Noordoost Nederland' (bespreking)	7	30
F. Bleijendaal, Een Grieks idee. De omtrek van de aarde volgens de klassieke methode opnieuw berekend	2	26
T. Bogaerts, 'De kunst van het liegen' (bronnen)	4	20
L.A. Kaan, Ergens in Nederland in 1941 (bronnen)	1	18
L.A. Kaan, ergens in Nederland in 1941 (docentenhandleiding)	4	20
H. Termeer, Les geven over de Holocaust: kamp Westerbork als voorbeeld	4	27

CSE

examen 1990

Commissie Mavo/Lbo, Stiefzusje en grote broer. De eindexamenkaternen voor Lbo/Mavo Examenkrant	5	16
	in Kleio 6	(p. 31 e.v.)

- J. Krol, Aan de leden van de CEVO voor Havo
- E. Roest, Aan de leden van de CEVO voor Vwo
- J. Riksen, 'Vrouwenmiddag' op het Elzendaalcollege
te Boxmeer

- J. Riksen in gesprek met Willem van Lieshout en
Paul van Leeuwen

K. Faber en W. Los, Een spiegel voorgehouden? Ervaringen van docenten en leerlingen met het eindexamenonderwerp Vrouwengeschiedenis in 1990	10	4
---	----	---

examenproblematiek algemeen

J. Rijken, Hoe nu verder met het CSE? VGN-Bestuur, Naar een nieuw eindexamen. Voorstel tot een nieuw eindexamenprogramma Geschiedenis en Staatsinrichting voor v.w.o. en h.a.v.o., m.a.v.o.D annex l.b.o., m.a.v.o.C ingediend bij het Ministerie van O&W	1	14
	10	37

BASISVORMING

Kerdoelen Geschiedenis en Staatsinrichting	8	39
--	---	----

VGN

Kleio katern	in Kleio 1	
- De jaarvergadering van de VGN 17 maart 1990		
- Terugblikken en vooruitzien...Jaarrede van de voorzitter van de VGN 1989		
- Notulen van de jaarvergadering van 18 maart 1989		
- Jaarverslag van het Bestuur 1989		
- Beleidsplan 1990		
- Jaarverslagen 1989 en plannen voor 1990 van de commissies		
- Financieel jaarverslag 1989 en begroting 1990		
Enquete COMIGO	in Kleio 10	
Enquete VGN-bestuur	in Kleio 10	

KLEIO-KRANT

Ieder nummer van Kleio bevat de Kleio-krant met verenigingsnieuws
en actualiteiten, aankondigingen van nieuw lesmateriaal en incidenteel
een ingezonden brief, samengesteld door T. Bogaerts.

RECENSIES MEDIA

Computerprogramma 'Negentig Jaren Statistiek in Tijdreeksen 1899-1989' (Commissie Comigo)	10	29
Computer-toetsprogramma's 'Nederland 1939-1946' en 'De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten 1929-1969' (Commissie Comigo, J. Snijders en B. Munsters)	5	34
De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten 1929-1969, programma in vier afleveringen voor de eindexamenkandidaten van de NOT (T. Roelofsen)	2	32
Uit de schaduw van de mannen, videofilm in twee delen (T. Bogaerts)	2	32
H. Wilschut, Geschiedeniswerkplaats. Toets- en oefenpakket 1990 voor de computer (J. Snijders en B. Munsters)	2	31

RECENSIES BOEKEN - NEDERLAND

Algemeen

Tijdschrift:

Transparant, jg.1, nr.1 (P. van Hees)	7	28
---------------------------------------	---	----

Jaarboek:

Mediageschiedenis I (J. Ramakers)	4	28
Barre Tijden. Crisis en sociale politiek rondom de Zuiderzee (J. van der Leeuw-Roord)	5	31
Oorlogsdocumentatie '40-'45. Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1989 (H. Termeer)	4	26
CSE-katernen: De eindexamenkaternen voor Lbo/Mavo 1990 en 1991 (Commissie Mavo/Lbo)	5	16

L. Beek, Pioniers der natuurwetenschappen.

Deel I Van Mercator tot Zernike, Deel II Van Metius tot Kramers (F. Vogelzang)	5	32
---	---	----

F.A.M. Grapperhaus, Belasting, vrijheid en eigendom. Hoe belastingheffing leidde tot meer zeggenschap voor burgers en meer eenheid tussen staten, 511-1787 (A.C.A.M. Bois)	10	33
---	----	----

Nettie Heimeriks en Willem van Toorn (eindred.), De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de Middeleeuwen tot heden (H. Cornelisse)	5	33
---	---	----

Th.J. Maarleveld en J. van Ginkel, Archeologie onder water. Het verleden van een varende volk (B. Huisjes)	10	30
---	----	----

H. Sarfatij (red.), Verborgene steden. Stadsarcheologie in Nederland (B. Huisjes)	10	31
--	----	----

Jan Stoutenbeek, Paul Vigeveno, Joods Nederland. Een cultuurhistorische gids (J. Ramakers)	1	28
---	---	----

Ernest Zahn, Regenten, rebellen en reformatoren. Een visie op Nederland en de Nederlanders (H. Righart)	6	29
--	---	----

Een eigen museum in uw vaklokaal!

Het Bronnenboek voor jarenlang lesplezier

kunstschaten - gebruiksvoorwerpen - reconstructies

PREHISTORIE EN OUDHEID

PREHISTORIE:

- 1 Lucy, een vroege Zuidmens, met foto van vindplaats
- 2 Werktuigen:
 - speerpunt - leerbewerking
 - sikkel met bronzen handvat

MESOPOTAMIË EN EGYPTE:

- 3 Soemerische mozaïeken:
 - oorlogstafereel - het dagelijks leven
- 4 Egyptische muurschilderingen:
 - het dagelijks leven - de jacht
- 5 Fenische schepen, muurreliëf
- 6 Assyrische en Perzische kunst:
 - gevleugelde stier - rituele drinkbeker

DE GRIEKSE BESCHAVING:

- 7 Myceense kunst:
 - gouden beker
 - ingelegde dolk
 - zilveren stierkop
 - dodenmaskers
- 8 Griekse voorwerpen:
 - vaas met Ajax en Achilles
 - oorring - wierookbrander Delphi
- 9 Griekse kunst en het dagelijks leven:
 - twee vrouwelijke Terracotta figuurtjes
 - bronzen wagenmenner Delphi - buste
- 10 Medische wetenschap in Griekenland:
 - beeld van Asklepios, God genezing
 - 12 medische instrumenten
 - behandeling patiënt, muurreliëf

DE ROMEINSE TIJD:

- 11 Speelgoed in het Oude Rome:
 - ruiter te paard - knikkers en ballen
 - pop van jute - dierenbeeldjes
- 12 Romeinse aquaducten:
 - overzicht en drie bouwconstructies

EUROPA SINDS 500

DE MIDDELEEEUWEN:

- 22 Kastelen: plattegrond en schets
- 24 Ridderuitrusting:
 - harnas - maliënkolder - Vlaams schild
- 23 Details van het tapijt van Bayeux:
 - overval op boerderij - kroning Harold II
- 21 De Noormannen:
 - schilderij landing
 - reconstructie Vikingschip
 - foto opgegraven schip
- 19 Reliëfkaart van Europa (met opdrachtvel over de Grote Volksverhuizing)
- 20 Middeleeuws manuscript:
 - 14e eeuw, rijk geïllustreerd

DE RENAISSANCE:

- 37 Italiaanse schilderkunst, 1510:
 - Bellini: "De Heilige Maagd van het veld"
- 44 Onderzoek van het menselijk lichaam:
 - het spierstelsel, Vesalius, 1543
 - nu: via computer
- 43 Het heelal:
 - de geocentrische visie, Ptolemeus
 - het heliocentrisch beeld, Copernicus
- 39 De ontdekkingsreizen (wereldkaart)

DE REFORMATIE:

- 38 De boekdrukkunst:
 - de eerste gedrukte bijbel
 - afbeelding Gutenberg
- 41 Oorzaken godsdienstoorlogen:
 - "Het Ware Geloof" tegenover "de Antichrist", schilderij 1530

VERLICHTING EN DEMOCRATIE:

- 42 Peter de Grote in Holland;
 - Zomerpaleis, Petersburg
- 51 Het parlement en de Britse kroon

FRANSE REVOLUTIE/ROMANTIEK:

- 53 Executie van Lodewijk de XVI, schilderij;
 - de guillotine, foto inzet
- 54 Napoleon: kaart van Europa 1810 en schilderij van veldslag

- 56 Romantiek en impressionisme:
 - schilderijen van Delacroix en Monet
- 57 De Italiaanse eenwording:
 - Garibaldi in 1845, schilderij
 - Slag bij Calatafimi, schilderij

INDUSTRIËLE REVOLUTIE - 20e EEUW

DE INDUSTRIËLE REVOLUTIE:

- 55 - Britse textielfabriek, schilderij
- keramische industrie, overzichtsfoto

EERSTE WERELDOORLOG EN VOLKENBOND:

- 61 Oorlogsposters en propaganda:
 - "Your King & Country need You"
 - "Enlist Now"
 - "Women of Britain say: 'GO!'"
- 62 Grenzen Europa:
 - vóór en ná WO I
 - de grote vier in Versailles
- 65 Wilson en de Volkenbond:
 - in Parijs, foto
 - met vredesduif, tegenwerking congres, cartoons

CRISIS, FASCISME, WO II:

- 67 De beurskrach van Wallstreet:
 - foto en twee krantenkoppen
- 66 Fotografie en propaganda: Mussolini
 - bezoek boerendorp, ± 1924
 - bezoek sulfietmijn op Sicilië, ± 1937
 - op het toppunt van zijn macht, ± 1939
- 68 Het einde van het Derde Rijk:
 - Russen op Rijksdag - bunker van Hitler

KOUDE OORLOG:

- 64 De Sovjet-regering:
 - schema regerings- en partijstructuur
 - het Kremlin, foto
- 69 Politieke kaart van de wereld (Werkblad "Cold War Hot Spots" '45-'88)
- 25 Politieke kaart van Europa

BUITEN-EUROPESE GESCHIEDENIS

BYZANTIUM EN ISLAM:

- 26 Gouden Byzantijnse kelk met inlegwerk
- 27 Tapijtdecoraties, gebedstapijt, wandtapijt en bedoeienentapijt
- 28 Islamitische architectuur, drie foto's:
 - Mostar, Joegoslavië - moskee, Egypte
 - het Alhambra-paleis in Granada
- 29 Islamitische kunst:
 - gedecoreerd raam en graf
- 45 Suleiman de Grote, muurschildering
- 46 Drie beroemde Islamitische heersers:
 - Akbar, Jahangir en Shah Jahan

AFRIKA

- 17 Ethiopië: Kerken uit rots, 13e eeuw
- 35 Benin: Koningen in brons, 15e eeuw
- 40 Slavenhandel:
 - marktverkoop
 - boottransport
- 73 Drie Afrikaanse decoratiestijlen
- 30 Fysische kaart Afrika (Werkblad: handel en reizen in Islamitisch West-Afrika)
- 74 Politieke kaart Afrika (Werkblad: landen en hoofdsteden)

AZIE

- 72 Politieke kaart van Azië (Werkblad: "Azië leren kennen")
- 13 Fysische kaart van Azië (Werkblad: geografische ligging India)

ISRAËL:

- 75 Jeruzalem, overzichtsfoto met inzet plattegrond Oude Stad
- 76 Regering: - structuur en foto Knesset-zaal

INDIA:

- 14 Kunst en godsdienst:
 - de Gandharan Boeddha
- 59 De Sepoy-opstand in 1858, schilderij

CHINA:

- 15 De Chinese Muur
- 16 Begraven leger van Shi' Huangdi, overzicht
- 31 Mongoolse cultuur, 14e eeuw:
 - pentekeningen over de jacht
 - schilderij op zijde over oorlogvoeren
- 47 Chinese kunst: Ming porselein

JAPAN/KOREA:

- 34 Samurai-soldaat, foto
- 4 details van uitrusting
- 48 Kabuki-theater, twee toneelscènes
- 33 Japanse tuinkunst:
 - Japanse tuin, - Europese tuin
- 71 Vrouwen in Japan:
 - kimono - kinderverzorging
 - verkiezingen
- 32 Koreaanse kunst:
 - bronzen drakenkop
 - Kundika (Boeddhistische kruik)

NOORD-AMERIKA

- 18 Fysische kaart van Noord-Amerika (Werkblad: Relaties van Maya's met de Heuvelbouwers in Mississippi-gebied)
- 36 Politieke kaart van Noord-Amerika (Werkblad: spreiding van Indianen)
- 49 Spaanse missieposten, foto's:
 - New Mexico, 1706 en Californië, 1798
- 60 De Amerikaans-Spaanse oorlog, 1890:
 - "The Sinking of the Maine", krant
- 63 Amerikaanse oorlogsposters:
 - "The Navy Needs You!"
 - "Can Vegetables, Fruit and the Kaiser too?"
 - "Let's keep the Glow in Old Glory"
- 52 Het Amerikaanse bestuur, schema en foto van het Capitool

ZUID-AMERIKA

- 50 Etnische samenstelling:
 - Schijfdiagrammen van 12 landen
- 77 Politieke kaart van Zuid-Amerika: (Werkblad: Landen en hoofdsteden)
- 78 Fysische kaart van Zuid-Amerika: (Werkblad: bergen, rivieren, vlaktes)

AUSTRALIË EN OCEANIË

- 58 Politieke en fysische kaart van Australië en Oceanië (Werkblad: Australische geschiedenis en geografie)

MONDIALE PROBLEMEN:

- 70 Jeugd en geweld (Noord-Ierland)
- 79 Bevolking en honger, wereldkaart
- 80 Ecologische problemen, 3 foto's:
 - bedreigde diersoorten, regenwoud, vervuiling oceanen

Complete atlas van de hedendaagse wereld

Opgenomen zijn fysische en politieke kaarten van elk continent en van de wereld. Totaal: 14 kaarten

Met achtergrondinformatie en didactische tips bij elke bron

RECENSIES

"...De kwaliteit van de 80 transparanten staat buiten discussie... Een rijke variëteit aan objecten: kunst- en gebruiksvoorwerpen, reconstructietekeningen, maquettes, miniatures, gravures, pentekeningen, monumenten, gebouwen, affiches en foto's... Een waaijer aan aspecten: wetenschappen, kunst en godsdienst, staatkunde en politiek. Het leven van elke dag krijgt meer dan de gebruikelijke aandacht... een uiterst concrete evocatie van leefgewoonten, wooncultuur,

kleding, eten en drinken en werken en ontspanning uit alle perioden van de 'Wereldgeschiedenis'... een brede ruimtelijke situering van het historisch verleden, ook met beelden over de ecologische problemen en de wetenschappelijke en technische realisaties uit het verleden van vooral de Afrikaanse en Aziatische culturen en samenlevingsvormen.... Ook wordt historische informatie geboden die de studie van het behandelde onderwerp verruimt en verdiept... Een nuttige hulp... een bijzonder waardevol didactisch en historisch instrument ...".

W. Dupon, didacticus Universiteit Leuven, in: *Digo*, april 1991.

"...Ik heb twee maanden enthousiast gewerkt met vele transparantkaarten uit de historische atlas. Het Bronnenboek van de Wereldgeschiedenis bleek hierop een perfecte aanvulling.... Op verschillende momenten en in alle leerjaren zijn deze bronnen inzetbaar: met de start van een nieuw onderwerp, als samenvatting, als illustratie bij de behandelde

stof uit het boek. ...Het samen kijken naar bronnen werkt bij mijn leerlingen motiverend, verhoogt de betrokkenheid bij het onderwerp en zorgt voor een plezierige afwisseling.... Van harte aanbevolen...".

T. Senf, docent Over-IJ-Mavo, Amsterdam, in: *Geschiedenis in de Klas*, april/mei 1991.

REACTIES GEBRUIKERS

"Mijn leerlingen hebben zo iets van: 'Nou, laat die 2000 dia's voortaan maar in de kast staan'".

H. van Duijsen, Gaasterland Dag- en Avondcollege, Amsterdam

"Makkelijk bij groepswork om de aandacht even te vestigen op iets wat je wil uitleggen en heel concreet... ze kijken er beter naar dan naar de plaatjes in het boek".

G. van Zutphen, Ivo Mavo, Den Bosch

"Dit mooie beeldmateriaal verfijnt mijn lessen en brengt me op nieuwe ideeën".

P. Wester, Carmelleyceum, Oldenzaal

"Goed bruikbaar om het bronnen-aspect naar voren te laten komen... De samenstelling is aan de ene kant traditioneel, aan de andere kant gevarieerd... Bij onze studenten slaat het goed aan".

Th. van Vught, hoofddocent Lerarenopleiding, Sittard

"In hoher Qualität motivierende Folien von Quellen, die für den Geschichtsunterricht unverzichtbar sind".

G. Hoffmann, Regierungsschulrat am Pädagogisch Zentrum, Bad Kreuznach

Manon: "Met transparanten snap ik het meestal wel".

Leerlingen vinden transparanten leuk

Job: "Ik wist niet dat 'n parlementaire democratie er in elk land anders kan uitzien".

TRANSPARENCIES TO EDUCATE-SETS ZIJN:

Gebruiksvriendelijk: overlays die voorbereiding vereisen, zijn veelal vermeden. Geen voorgeschreven lesstramien, maar direct inpasbaar in eigen betoog

Duidelijk: kennis en leerdoelen spreken als vanzelf uit de transparanten; geen overdaad aan informatie; weinig of geen tekst

Gevarieerd: een set is niet toegespitst op een thema, maar bruikbaar bij vele onderwerpen

Omvangrijk: 25 tot 160 transparanten per set

Goedkoop: per full-colour sheet veelal slechts de helft tot 1/3 van de gangbare prijzen van transparanten, of minder

Daarnaast: handig in gebruik, passend op elke projector en makkelijk op te bergen

Transparencies voor
To Educate jarenlang lesplezier

JA

IK VERZOEK OM TOEZENDING VAN:
(aankruisen wat van toepassing is)

- ☐ WERELDGESCHIEDENIS IN BRONNEN
"Treasures of the World". Scott Foresman, 1991
à f 689,- (BF 8.900)
- ☐ ATLAS VAN DE WERELDGESCHIEDENIS
"World History" à f 689,- (BF 12.800)
(zie folder in: KLEIO, okt. 1990)
- ☐ ATLAS EN BRONNENBOEK VAN DE AMERIKAANSE GESCHIEDENIS
"American People" à f 478,- (BF 8.900)
- ☐ Documentatie over set 2 en 3 (gratis)
- ☐ Advies over de aanschaf van een overheadprojector (gratis)
- ☐ Met interesse heb ik kennis genomen van uw producten. Ik wil gaarne op de hoogte blijven van nieuwe producten en aanbiedingen.

Alle prijzen zijn incl. B.T.W. en verzendkosten.
De transparanten zijn niet los leverbaar.
Bij aanschaf van twee of meer sets geldt een korting van f50,- (BF 1000).
Een luxe-opbergband met tabbladen wordt gratis bijgeleverd.

BESTELBON

SPECIAAL AANBOD

Kies de betalingswijze die u past:

- ☐ Ik betaal nu de helft van de aanschafprijs, dus f 344,50 /BF 6.400 ("American People": f239,50 / BF 4.450). Over een half jaar stuurt u mij een nieuwe factuur en betaal ik het tweede deel van de som.
- ☐ Ik betaal direct en maak aanspraak op een korting van f 25,- (BF 500).

BESTELT U BINNEN TWEE WEKEN, DAN ONTVANGT U EEN LUXE TTE OVERHEAD-POINTER GRATIS

Naam: Dhr./Mevr. _____

School: _____

Adres: _____

Plaats: _____

Tel.: _____ Schooltype: _____

U kunt ook telefonisch bestellen: 074 - 91 07 95
of per fax: 074 - 42 67 21 (België: eerst 00 - 31)

GROTE TRANSPARANTENATLAS VAN DE WERELDGESCHIEDENIS

"World History.", D.C. Heath, 1990

96 historische kaarten:

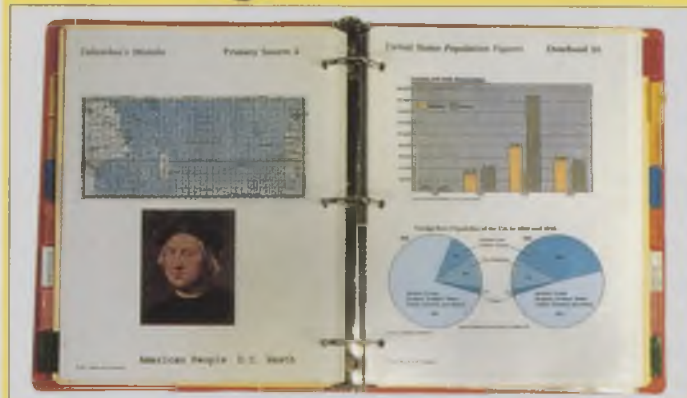
Wereldkaarten	8x
Oudheid	19x
Middeleeuwen	15x
Europa na 1450	23x
Noord-Amerika	6x
Afrika	5x
Midden-Oosten	2x
Oost-Azië	12x
Zuidoost-Azië	8x
Zuid-Amerika	4x

Van harte aanbevolen door vakdidactici in binnen- en buitenland; enthousiast ontvangen door docenten en leerlingen.

Atlas en Bronnenboek zijn complementair

Beide hebben dezelfde opzet, en vullen elkaar aan. De atlas voorziet in het historisch kaartmateriaal; het bronnenboek biedt een selectie van ongeschreven bronnen met het kenmerkende van elk historisch tijdvak, van prehistorie tot nu.

Beide sets horen in ieder vaklokaal

ATLAS EN BRONNENBOEK VAN DE AMERIKAANSE GESCHIEDENIS

"American People.", D.C. Heath, 1988

Voor de prijs van één wandkaart

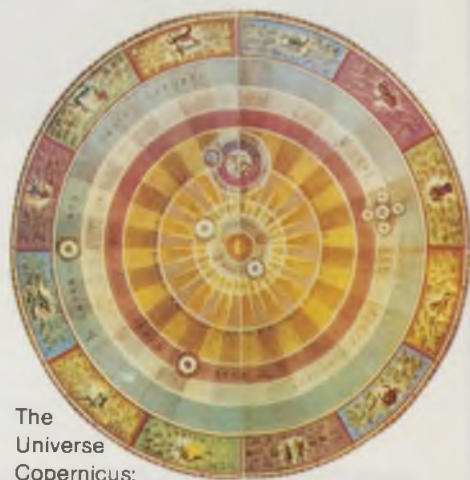
De Amerikaanse geschiedenis komt in elk curriculum voor en is een regelmatig terugkerend onderdeel van het examen. Deze set biedt kleurrijk beeldmateriaal van talrijke geo-politieke, economische en sociale aspecten uit de Amerikaanse geschiedenis, dat op verschillende manieren kan worden aangewend. Ook bruikbaar bij andere onderwerpen en bij de vakken Engels en Aardrijkskunde.

En dat voor de prijs van één wandkaart

- Op 32 transparanten staan 5 grafieken, een schema en 37 kaarten over onder meer de ontdekkingen, claims, kolonisatie, onafhankelijkheidsstrijd, slavernij, Burgeroorlog, De West, Indianen, industrialisatie, crisis, wereldoorlogen en Koude Oorlog.
- Op 32 transparanten staan bronnen die hoogtepunten vertegenwoordigen uit de Amerikaanse geschiedenis: pamfletten, munten, symbolen, posters, foto's etc.

Famous Muslim Emperors: Akbar, Jahangir, Jahan

The Universe
Copernicus:
Heliocentric View

TRANSPARANTEN VEREENVOUDIGEN EN VERBETEREN HET GESCHIEDENISONDERWIJS

TRANSPARANTEN HELPEN DE LEERKRACHT:

- visualiseren schema's, kaarten en historische bronnen
- verkorten de lesvoorbereiding
- maken grote hoeveelheden informatie overzichtelijk
- laten zich doelgericht inzetten. Gebruik ze onder meer om nieuwe thema's te introduceren, het geheugen op te frissen en te toetsen
- bevorderen het contact met de klas
- geven een goed zicht op het peil van de klas

ZE KOMEN DE LEERLING TEN GOEDE:

- transparanten motiveren vanwege hun overzichtelijkheid
- geven sterke geheugensteuntjes
- bevorderen het ruimte- en tijdsbesef en de kennis van de topografie
- garanderen een juiste historisch-geografische beeldvorming
- geven nieuwe leerstimulansen
- stellen ook de zwakkere leerlingen in staat actief deel te nemen aan de lessen

Transparanten-SCHATKISTEN

- maken een einde aan het probleem van onvolledige sets vaak verouderde wandkaarten in het vaklokaal
- zijn duurzaam in gebruik
- maken het mogelijk in een handomdraai een toepasselijke kaart of kleurrijke afbeelding te tonen. Elke klassikale bespreking wordt daardoor vergemakkelijkt en het leerrendement voor iedere leerling verhoogd.

Transparencies

To Educate **in ieder lokaal**

Summer Palace, Peter the Great

RÉPONSE PAYÉE
PAYS-BAS

TRANSPARENCIES TO EDUCATE

Int.Antwoordnummer
C.C.R.I. Numéro 1796
7550 WB HENGLO (O)

Medieval Manuscript

	nr / pag			nr / pag	
<i>Oudheid</i>					
Lex Lammen, Drusus in de Betuwe. De komst van de Romeinen in Nederland (F. Vogelzang)	5	28	Elly Kloos, Rappe handen. Zeeuwse Vrouwenarbeid 1900-1940 (B. Pel)	5	30
			Les geven over de Holocaust: kamp Westerbork als voorbeeld (H. Termeer)	4	27
<i>Middeleeuwen</i>					
Grietje Dresen, Onschuldfantasieën. Offerzin en heilsverlangen in feminisme en mystiek (J. Eijt)	10	32	Jorien Meerdink, Astrid Jansen en Trude Poot, Bollenpelsters gevraagd. Seizoenarbeid van vrouwen in de Zuidhollandse bloembollenstreek tussen 1900 en 1960 (B. Pel)	5	30
G.M. de Meyer, Min en onmin: mannen en vrouwen over hun samen leven aan het einde van de vijftiende eeuw (H. van Setten)	4	31	Jaap Mooij, 125 Jaar vijfjarige (R)HBS en RSG te Sneek 1864-1989 (E.M. Janssen Perio)	5	31
			Overall sporen. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst (H. Termeer)	4	27
<i>Nieuwe Geschiedenis</i>					
Petra van Boheemen e.a., Kent, en versint Eer datje mint. Vrijen en trouwen 1500-1800 (H. van Setten)	4	30	Drs. M.G. Schenk, een eeuw vorstinnen. Honderd jaar vrouwen op de Nederlandse troon (J. van der Leeuw-Roord)	4	32
G.J.M. van den Brink e.a., Werk, kerk en bed in Brabant. Demografische ontwikkelingen in oostelijk Noord-Brabant 1700-1920 (Th. Engelen)	5	33	Jo Tollebeek, De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860 (L. Dorsman)	7	23
H. Bongers e.a. (red.), Dirck Volckertszoon Coornhert. Dwars maar recht (G.O. van de Klashorst)	3	6	Annemiek van der Veen, Zij telt voor twee. Vrouwenarbeid in Noord-Brabant, 1889-1940 (E. Marrenga)	6	30
M.G.J. Duijvendak, Rooms, rijk of regentesk: elite en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant circa 1810-1914 (H. Righart)	7	29	Marcel E. Verburg, Koningin Emma. Regentes van het koninkrijk.(J. van der Leeuw-Roord)	4	32
Sjoerd Faber (red.), Nieuw licht op oude justitie. Misdaad en straf ten tijde van de republiek (A. van Vliet)	6	29	Carla Wijers e.a. (red.), Tussen aanpassing en verzet. Vrouwen voor het voetlicht, 1929-1969 (T. Bogaerts)	5	35
J.A. Frieswijk, Om een beter leven. Strijd en organisatie van land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland 1850-1914 (A.C.A.M. Bots)	4	29			
Femme Gastra, Bewind en beleid bij de VOC 1672-1702 (H. Vogels)	8	4			
A.J.A.M. Hanou, Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845 (A.W.F.M. van de Sande)	8	32			
H.J. van Hove, Hollanders in Korea (F. Vogelzang)	4	29			
A. Lammers, Uncle Sam en Jan Salie. Hoe Nederland Amerika ontdekte (G.A.M. Beekelaar)	8	33			
Hans Theunissen e.a. (red.), Topkapi en turkomanie. Turks-Nederlandse ontmoetingen sinds 1600 (N. Bakker)	9	32			
<i>Nieuwste Geschiedenis</i>					
Fransje Backerra (red.), Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland (H. Krips-van der Laan)	2	33			
Corrie K. Berghuis, Joodse vluchtelingen in Nederland 1938-1940. Documenten betreffende de toelating, uitleiding en kampopname (J. Ramakers)	7	33			
M. Bossenbroek en J.B.C. Kruishoop (red.), Vluchten voor de Grote Oorlog. Belgen in Nederland 1914-1918 (J. van der Leeuw)	1	3			
P. van der Eng, De Marshallhulp. Een perspectief voor Nederland 1947-1953 (D. Verhagen)	1	30			
Alexander H. de Groot (red.), Het midden-Oosten en Nederland in historisch perspectief (N. Bakker)	9	31			
Dienke Hondius, Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding (J. Ramakers)	8	33			
J. Huizinga, Briefwisseling deel 1, 1894-1924 (J. Tollebeek)	4	22			
A. Jespers (red.), Bericht uit 1929. Het veelzijdige gezicht van de Nederlandse samenleving ten tijde van de oprichting van het PTT-museum (J. Klomp)	10	33			
			RECENSIES BOEKEN - ALGEMEEN		
			<i>Algemeen</i>		
			<i>Methode:</i>		
			Geschiedenis voor het Mulo, deel 4b, Politieke ontwikkelingen in ons land na de Tweede Wereldoorlog (R. Donk)	9	29
			D. van Arkel e.a., Van oost naar west. Racisme als mondiaal verschijnsel (F. Vogelzang)	9	31
			J. Boonstra, H. Jansen, J. Kniesmeyer (red.), Antisemitisme. Een geschiedenis in beeld (J. Ramakers)	1	29
			P. Bourdieu, Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip (E. Jonker)	10	31
			J. Buitkamp, Geschiedenis van het Midden-Oosten (J. Ramakers)	6	27
			Douwe Draaisma, Het verborgen raderwerk. Over tijd, machines en bewustzijn (F. Vogelzang)	6	27
			Claudio Magris, Donau. een ontdekkingsreis door de beschaving van Midden-Europa en de crisis van onze tijd (R. Slotboom)	8	27
			Mitchell Stephens, Geschiedenis van het nieuws. Van de tamtam tot de satelliet (J. Ramakers)	4	28
			<i>Prehistorie en Oudheid</i>		
			B.F. Cook, Griekse inscripties (A.J.L. van Hooft)	10	33
			Erhard Gorys, Reisboek Archeologie. Atlas van archeologische opgravingen en vondsten (B. Huisjes)	10	29
			R. Lane Fox, De droom van Constantijn. Heidenen en christenen in het Romeinse Rijk, 150-350 n.C. (P. Raedts)	10	25
			Ahmed Osman, Vreemdeling in het dal der koningen (M. Roos)	1	29
			Tony Vos-Dahmen von Buchholz, Verstoten. Toen de Noordzee nog land was (C.G. van der Kooij)	6	29

Middeleeuwen

nr / pag

G.J.M. Bartelink, De geboorte van Europa (W. Rongen)	5	29
D.E.H. de Boer, J. van Herwaarden, J. Scheurkogel, Middeleeuwen (G. Pieters)	5	25
Joachim Bumke, Hoofse cultuur (W. Rongen)	5	30
Grietje Dresen, Onschuldphantasieën. Offerzin en heilsverlangen in feminisme en mystiek (J. Eijt)	10	32
G. Duby, Geschiedenis van het persoonlijk leven 2: van het feodale Europa tot de renaissance (A.J.L. van Hooff)	2	34
Amber Verrijcken, De middeleeuwse wereldverkenning (F. Vogelzang)	6	29

Nieuwe Geschiedenis

Zweder R.W.A. von Martels, Augerius Gislenius Busbequius. Leven en werk van de keizerlijke gezant aan het hof van Suleyman de Grote. Een biografische, literaire en historische studie met editie van onuitgegeven teksten (N. Bakker)	9	33
Richard Mullen en James Munson, Victoria, portret van een koningin (J. van der Leeuw-Roord)	4	31
Gert Oostindië, Roosenburg en Mon Bijou. Twee Surinaamse plantages, 1720-1870 (R. Donk)	9	35

Nieuwste Geschiedenis

M. Bossenbroek en J.B.C. Kruishoop (red.), Vluchten voor de Groote Oorlog. Belgen in Nederland 1914-1918 (J. van der Leeuw)	1	3
Peter Gay, Sigmund Freud. Zijn leven en werk (B. Bouwman)	1	24
Linda Gordon, Heroes of their own lives: the politics and history of family violence, Boston 1880-1960 (J. Eijt)	7	26
Sebastian Haffner, Het Duivelspact. De Duits-Russische betrekkingen van de Eerste tot de Tweede Wereldoorlog (F.R. Kat)	4	33
Philip Metcalfe, 1933 (R. Slotboom)	2	27
J. van Osta, Geschiedenis van het Moderne Italië. Tussen liberalisme en fascisme (H.M.G. Schrijnemakers)	4	33
Hans Ramsoedh, Suriname 1933-1944. Koloniale politiek en beleid onder gouverneur Kielstra (E. Marshall)	9	34
Sabine Reichel, Wat deed jij eigenlijk in de oorlog, Pappa? (H. Termeer)	4	27
Tony Saich, Frenk van der Linden e.a., Hemelse Vrede: de lente van Peking (T. Perdeck-Schimmel)	5	32
Amy Tan, De vreugde- en geluk club (B. Boter)	9	26
Julien Weverbergh, Nacht in Roemenië (D. Verkuil)	8	31

IN 'T KORT

Ieder nummer van Kleio bevat de rubriek 'In 't kort', waarin nieuw verschenen boeken worden signaleerd door K. Torreman en J. de Ruiter.

ANNA MARIA VAN SCHUURMAN

1607 - 1678

Zo schilderde Gerard van Honthorst Anna Maria in haar atelier (1652).

In de 17e eeuw was voor de vrouw geen plaats in de wetenschap. Als je als vrouw werd opgenomen in de kringen van de intellectuelen was dat eerder omdat je mooi was of kunstzinnig dan om geleerdheid. Bovendien moest je uit een voornaam gezin komen.

Anna Maria van Schuurman vormde een uitzondering. Ze werd in 1607 in Keulen geboren in een rijke familie. Met haar ouders kwam ze in 1615 in Utrecht terecht, waarna haar ster begon te rijzen.

Haar eerste borduur- en kalligrafische werkjes vond men prachtig. Ze leerde vele talen vloeiend spreken. Maar ze wilde meer dan wat algemene ontwikkeling. Met harts-tocht verdedigde ze de plaats van de vrouw in het academisch leven van haar tijd. Het bezit van een geleerde vader als enige mogelijkheid om geleerdheid op te doen vond ze een te beperkte voorwaarde die vrouwen teveel benadeelde en te weinig kansen bood.

Ze wist door te dringen tot de colleges van Voetius, rector van de universiteit van Utrecht, die haar als symbool van vroomheid en geleerdheid vereerde. Geen wetenschap was haar te veel. Theologie, filosofie, politiek, geschiedenis en aardrijkskunde, meetkunde, natuurkunde en sterrenkunde. Ook de geneeskunde had haar belangstelling, mede door haar broer Johan Godschalck die geneeskunde had gestudeerd.

Ze heeft haar broer zijn leven lang verzorgd. Ze is nooit getrouwd.

In 1636 verscheen van haar hand een Feestzang ter gelegenheid van de inwijding van de Utrechtse universiteit. Haar naam was gevestigd.

Ze had vaak contact met Jacob Cats en met de arts Johan van Beverwijck, die allebei werken aan haar hebben opgedragen.

Met Anna Maria van Schuurman in gedachten schreef

van Beverwijck het boek *Van de Uitnementheyt des Vrouwelicken Geslachts*, waarin hij zijn vakgenoten ervan probeerde te overtuigen dat vrouwen geen onvolmaakte mannen of een mislag van de natuur waren.

Veel mensen in de 17e eeuw hadden erg kleinerende ideeën over de intellectuele vermogens van vrouwen.

Anna Maria schreef zelf een boekje over de geschiktheid van vrouwen voor het beoefenen van de wetenschap.

Ze voerde uitgebreide correspondenties met grote geleerden van haar tijd over de meest uiteenlopende zaken, vooral op wetenschappelijk terrein.

Na 1650 werd het rustiger rond haar persoon. Het huishouden nam steeds meer van haar tijd in beslag: ze verzorgde naast haar broer nu ook twee bejaarde tantes, die ziekelijk en blind waren. Ze trok zich steeds meer terug uit het openbare leven.

Uiteindelijk sloot ze zich aan bij de sekte van de Franse predikant Jean de Labadie en nam afstand van al het aardse.

Anna Maria stierf op 4 mei 1678. Ze was een vroege wegbereidster voor de vrouw in de wetenschap en een der eersten die door geleerden als volwaardige vrouwelijke gesprekspartner werd beschouwd.

CATHARINA SCHRADER

1655 - 1746

Catharina Schrader was vroedvrouw in Friesland tussen 1692 en 1745.

Haar man stierf toen ze 36 jaar oud was en hij liet haar achter met 6 kinderen. Uit financiële noodzaak oefende ze haar beroep uit.

Vroedvrouwen stonden niet in erg hoog aanzien in die tijd. Ze kwamen meestal uit de lagere klassen. Catharina blonk echter uit in haar vak. Haar man was chirurgijn geweest en ze had hem altijd bij zijn werk geholpen.

Ze hield een dagboek bij van haar verloskundige praktijk zodat we nu veel weten over het werk van een vroedvrouw in de 18e eeuw.

Ze hielp tot haar 88ste levensjaar bij meer dan 3000 bevallingen. Haar klanten kwamen uit alle milieu's, ook de elite deed een beroep op haar. Van het geld dat ze verdiende kon ze een redelijk bestaan opbouwen voor haarzelf en haar kinderen. In 1713 hertrouwde ze met een goudsmid die ook burgemeester van Dokkum was. Tijdens het huwelijk stopte ze vrijwel met haar praktijk, maar na de dood van haar tweede man in 1722 zette ze haar werk voort.

In haar dagboek hield ze alles bij. Moeilijke bevallingen, bijvoorbeeld bij stuitliggingen, geboortefwijkingen of doodgeborenen, beschreef ze, maar ook de minder gecompliceerde.

Bij moeilijke geboortes werd meestal een mannelijke chirurgijn gehaald. Maar Catharina wist vaak situaties die door de chirurgijn als hopeloos werden gezien tot een goed einde te brengen.

Bij haar werk moest ze opboksen tegen allerlei soorten bijgeloof, zoals het veelvuldig gebruik van alcohol door aanstaande moeders tijdens de bevalling. Men dacht dat de weeën dan sneller zouden komen.

Ze schreef wel medicijnen voor, maar haar belangrijkste hulpmiddelen waren haar soepele en sterke handen. Ze schijnt niet veel vertrouwen te hebben gehad in het toen vrij nieuwe instrument de verlostang. Ze gebruikte liever haar handen.

Ze was een heel vrome vrouw, waardoor ze vrouwen die ongehuwd moeder werden soms veroordeelde. Maar meestal komt ze uit het dagboek naar voren als een doortastende en meelevende vrouw, die haar patiënten deskundig behandelde.

SUSANNE HUYGENS

1637 - 1725

Als klein meisje kreeg Susanne Huygens een kistje kado van Amalia van Solms.

Dat de familie Huygens aan het hof van de stadhouder kwam, kwam doordat Susanne's vader, Constantijn Huygens, secretaris van Frederik Hendrik was. Dat hield in dat hij meeding op veldtochten en dus vaak van huis was zolang de 80-jarige oorlog duurde.

Susanne werd opgevoed door een nicht van haar vader. Haar moeder was een paar weken na haar geboorte overleden. (In het stukje over de vroedvrouw Catharina Schrader kon je lezen dat een bevalling in de 17e eeuw een riskante zaak was voor moeder en kind.)

Susanne's vader was een universeel mens. In die tijd streefden intellectuelen ernaar zich op zo veel mogelijk terreinen te ontwikkelen. Constantijn was naast zijn werk voor de stadhouder actief als componist, wegenbouwkundige, bouwkundige en dichter. Over de dood van zijn vrouw, Suzanne van Baerle, heeft hij een beroemd gedicht geschreven: '*Op de doot van Sterre*'.

Susanne
Huygens,
2 jaar oud.

De familie Huygens woonde in Den Haag, het centrum van politiek en hofleven. In Voorburg heeft Huygens een buitenhuis gebouwd, dat tegenwoordig een Huygens museum is.

Een Huygens museum? Ja, want de familie is heel beroemd geworden. Vader Constantijn, zelf een geleerd mens, gaf zijn zoons een goede opvoeding. Zij leerden Frans, Grieks, Latijn, Wiskunde. Ze kregen ook les in zingen, dansen, vioolspelen en paardrijden. Maar hoewel haar vader bevriend was met Anna Maria van Schurman, vond hij het voor zijn dochter Susanne niet nodig dat zij meer dan wat Frans en muziek leerde. Voor een meisje was het voldoende om aardig en niet al te dom te zijn.

Susanne trouwde met haar neef Filips Doublet en kreeg drie kinderen. Haar broer Constantijn volgde zijn vader op als secretaris van de prins van Oranje. Haar broer Christiaan werd een briljant natuurkundige. Hij vond onder andere het slingeruurwerk uit.

Van Susanne is in het Huygens museum alleen haar pop te zien!

Tenslotte

Het blijkt dat de meeste vrouwen die bekend zijn geworden uit de (gegoede of kleine) burgerij komen, of uit het patriciaat. Ze hadden, zij het beperkt, toegang tot opleidingen.

Uit het 'gemeen' hebben we geen vrouw kunnen vinden die bekend is geworden door haar eigen prestaties, maar wel een die beroemd werd omdat ze de huishoudster is geweest van een schilder: Hendrikje Stoffels.

Na de dood van Saskia, de vrouw van Rembrandt, heeft ze vele jaren met hem samengewoond. Rembrandt heeft haar meerdere malen als model gebruikt in zijn schilderijen.

Zij staat ook model voor de vele vrouwen uit de lagere klassen van wie we weinig afweten. Veel beroemde mannen waren getrouwd en hadden dochters, maar van hen is nauwelijks iets bekend. Van Hendrikje weten we tenminste nog hoe ze er uit heeft gezien!

Literatuur

- H. Theunissen, *Wie was je opa's opa, opa?* (Amsterdam 1990)
 H. Lodewick e.a., *Ik probeer mijn pen* (Amsterdam 1979)
 G. Greer, *Vrouwenwerk, wedloop vol hindernissen* (1980)
 S. Schama, *Overvloed en onbehagen* (Amsterdam 1988)
 J. Tamse e.a., *Vrouwen in het landsbestuur* (Den Haag 1982)
 M. van Lieburg, 'Anna Maria van Schurman en de geneeskunde', in: *Spiegel Historiae* 10e jg. nr 7/8
 H. Dupuis e.a., *Kind onder het hart* (Amsterdam 1987)
 N. Japikse, *Prins Willem III, de stadhouder-koning* (Amsterdam 1930)
Rijksmuseum Kunstkrant, 3 dec. 1988
Syllabus studiedag Anna Maria van Schurman, 7 dec. 1990

EEN KIND OP BESTELLING ... ?

100 jaar vrouwenleven

Tentoonstelling in het Utrechts Universiteitsmuseum

22 maart - 2 september 1991

In het Utrechts Universiteitsmuseum laat de tentoonstelling "een kind op bestelling ... ?" zien hoe het leven van de vrouw in de afgelopen 100 jaar is veranderd. Omstreeks 1900 vond 'iedereen' het nog vanzelfsprekend dat een vrouw trouwde en kinderen kreeg. Als zij koos voor een ander leven zou er wel een steekje aan haar loszitten. Dat werd anders, vooral sinds de jaren zestig. De medische wetenschap, ontkerkelijking, het feminisme en dergelijke brachten veel keuzemogelijkheden.

De tentoonstelling biedt een kijkje in het dagboek van een jonge vrouw. Zij verbaast zich over de seksuele voorlichting in vroeger dagen. Zij vergelijkt haar zwangerschap en bevalling met de verhalen van haar moeder en grootmoeder. De bezoeker kan met eigen ogen zien hoe de medische wetenschap vooruitgegaan is. Men hoort het hart van een ongeboren kindje kloppen. Medische wonderen zoals in-vitro-fertilisatie en echografie worden uit de doeken gedaan. En onafwendbaar doemt de vraag op naar de grenzen van de "voortplantingswetenschap".

Een eeuw geleden stuurde de Neo-Malthusiaanse Bond (NMB) aan gehuwden die daar om vroegen een voorlichtingsbrochure: het 'midde-lenboekje'. Als voorbehoedmiddel werd het pessarium aanbevolen. In onze ogen zo onschuldig als wat, maar toen regende het felle protesten, vooral in kerkelijke kring. De NMB bevorderde onkuisheid, hoererij en abortus! De mensen zouden voortaan alleen de lusten en niet de lasten van de seksualiteit willen. Op die manier werd seks iets om van te genieten terwijl het alleen om voortplanting mocht gaan.

Toen in de jaren zestig 'de pil' op de markt verscheen, klonken even verontruste geluiden. En nog steeds is de seksuele moraal een boeiend onderwerp voor sombere gesprekken.

Voor al de ontwikkelingen op medisch gebied brachten ongekende vrijheden. Over de vraag of die allemaal wel zo wenselijk zijn, verschillen de meningen. Intussen blijkt dagelijks dat ze niet meer zijn weg te denken. De moderne vrouw kiest haar eigen weg in het leven. Zij maakt zelf wel uit of zij wil trouwen en kinderen krijgen. Als tijdens de zwangerschap blijkt dat het kindje ernstige afwijkingen heeft, is voor velen abortus een verdrietige oplossing. Wordt dat op den duur ook zo als het een jongetje is terwijl men naar een meisje verlangt?

Waardenoriëntatie en het geschiedenisonderwijs

Jan Schopman en Wieke Schrover

Op het Katholiek Pedagogisch Centrum in Den Bosch zijn drie projecten betreffende waardenoriëntatie in het onderwijs in uitvoering. Over het doel en de voorlopige resultaten van 'waardenoriëntatie en het geschiedenisonderwijs' gaat het hierna volgende artikel. De auteurs werken mee aan dit project.

Jan Schopman is docent geschiedenis en staatsinrichting aan de SG Canisiuscollege/Mater Dei te Nijmegen, Wieke Schrover geeft geschiedenis en maatschappijleer aan het Skinlecollege in Schijndel.

Er is uitvoerig gebruik gemaakt van de volgende documenten van het KPC:

"*Waardenoriëntatie. Criteria voor thema-keuze*" van J. de Mönnik en F. Ogg,

"*Waardenoriëntatie. Nota uitgangspunten*" van J. de Mönnik,

"*Waardenoriëntatie. Toelichting op doelen*" van J. de Mönnik en F. Ogg.

Het waardenprobleem is momenteel actueel. Steeds meer mensen ontdekken, dat zij bij het zoeken naar antwoorden op hedendaagse problemen niet meer kunnen terugvallen op waarden die zij van huis uit hebben meegekregen. Men kan dan in de verleiding komen om met een grote boog om het waardenprobleem heen te lopen. Wanneer men echter beseft, dat elke ouder, leraar, journalist, etcetera onvermijdelijk bepaalde waarden overdraagt, kan men misschien maar beter het onderwerp waarden expliciet ter tafel brengen, ook op school.

Het project waardenoriëntatie wordt uitgevoerd in samenwerking met het Instituut voor Leerplanontwikkeling. Doel van het project is het ontwikkelen van een raamleerplan waardenoriëntatie inclusief een didactiek.

Voorbeelduitwerkingen betreffen in eerste instantie de vakken techniek en geschiedenis. Voor dit laatste vak is onderzocht, hoe momenteel in schoolboeken de rol en werking van waarden aan de orde worden gesteld. Verder wordt er gewerkt aan lesmateriaal, aan de hand waarvan de doelstellingen van waardenoriëntatie kunnen worden verwezenlijkt.

N.B. Om misverstanden te voorkomen: waardenoriëntatie is iets anders dan de overdracht van bepaalde waarden. Het doel van waardenoriëntatie is, dat leerlingen leren om zelf standpunten te kiezen. Aan de hand van lesmateriaal verwerven ze zich de daarvoor noodzakelijke kennis en vaardigheden.

Waarden en de leerling

Leerlingen hebben hun voorkeuren, opvattingen en uitgangspunten. Deze hebben ze vaak van huis uit meegekregen, bijvoorbeeld in de vorm van een levensbeschouwing c.q. religie. Doel van waardenoriëntatie is deze voorkeuren etcetera bespreekbaar te maken en op een begrijpelijke manier boven tafel te krijgen.

Dit is iets anders dan attitudevorming zonder meer. Hierbij wordt tevoren een omschrijving gegeven van het gewenste eindgedrag; de keuze wordt al voor de leerling gemaakt. Bijvoorbeeld: We geven de leerlingen een zodanige opvoeding, dat meisjes en jongens elkaar als gelijkwaardig leren zien.

Dergelijke gedragsdoelen geven niet alleen weinig houvast voor de planning van de leerstof, maar dreigen de actieve rol van de leerlingen op een laag pitje te zetten.

Waardenoriëntatie is ook iets anders dan een vrijblijvende uitwisseling van meningen en uitgangspunten. Hierbij krijgt men al snel het effect, dat enkele dominante leerlingen het verloop van de discussie zodanig beïnvloeden, dat van een grondige inhoudelijke bespreking geen sprake meer is. Ook is veelal niet duidelijk, wat de leerling met de resultaten van de discussie kan doen.

Bij attitudevorming is de speelruimte van de leerling minimaal, in de vrijblijvende discussie maximaal; bij geen van beide is sprake van expliciete aandacht voor waar-

kleio

nummer 3/91
pagina's 24 en 25

den. Dit is wel het geval bij waardenoverdracht. Hierbij bepaalt de volwassene wat nastrevenswaardig is. Dit proces - in wezen een socialisatieproces - vindt niet alleen in het gezin en op school plaats, maar ook via maatschappelijke instituten zoals de vriendenkring en de massamedia. De leerling neemt hierbij waarden als vanzelfsprekend in zich op; hij maakt geen keuzen, maar neemt een passieve houding aan. De betekenis voor leerlingen van een als vanzelfsprekend overgenomen waarde is bovendien onduidelijker in vergelijking met een waarde die de leerling zichzelf toeëigent. Dit laatste komt pas tot stand als voor leerlingen duidelijk is, dat er keuzen gemaakt moeten worden.

Waardenverheldering en waardencommunicatie

Waardenoriëntatie bevat elementen en uitgangspunten van waardenverheldering en waardencommunicatie.

Bij waardenverheldering worden opvattingen en voorkeuren van leerlingen als het ware van een "waardenlabel" voorzien, zodat de leerling zich bewust wordt van zijn eigen waardenoriëntatie.

Bij waardencommunicatie wordt getracht, leerlingen tot een afweging te laten komen van waarden op basis van levensbeschouwelijke uitgangspunten.

Dus: bij waardenverheldering worden eigen en andermans waarden expliciet gemaakt; bij waardencommunicatie kan de leerling aangeven, welke waarden voor hem of haar beslissend zijn bij de keuze van gedragsalternatieven.

Waarden bij geschiedenis

Het aan de orde stellen van waarden lijkt vaak gereserveerd voor het vak levensbeschouwelijke vorming/catechese.

Waardenoriëntatie kan echter een plaats krijgen binnen alle vakken. Hiervoor zijn geen spectaculaire veranderingen in de bestaande lesprogramma's nodig. Dat geldt ook voor het vak geschiedenis en staatsinrichting. Overigens wordt ook in de kerndoelen voor de toekomstige basisvorming aandacht aan waarden besteed.

Wat betreft de basisvorming zal waardenoriëntatie gerealiseerd moeten worden binnen het kader van die kerndoelen. Waardenoriëntatie zou aan bod kunnen komen in nieuwe lesmethoden of in aan de basisvorming aangepaste bestaande schoolboeken.

Een andere mogelijkheid is het ter beschikking stellen van geschikte thema's. Die kunnen ook in het lesprogramma van de hogere klassen een plaatsje vinden.

De rol van waarden

Zoals we gezien hebben is het doel van waardenoriëntatie, dat leerlingen kennis en vaardigheden verwerven op basis waarvan zij tot een eigen standpuntbepaling kunnen komen. De leerlingen leren wat waarden zijn en krijgen informatie aangeboden die hen uitnodigt tot standpuntbepaling. Dit kan aan de hand van een thema uit de geschiedenis, bijvoorbeeld de verderop beschreven veranderingen, die zich in de jaren zestig in Nederland voordeden.

In die veranderingen speelden waarden een belangrijke rol: heersende waarden, opkomende waarden, botsende waarden.

Waarden manifesteren zich op drie niveaus:

- Het persoonlijke niveau: wat vindt het individu belangrijk? Waarbij voelt men zich betrokken? En ook: welke verwachtingen van anderen ervaart men?
- Het maatschappelijk niveau: achter maatschappelijke regels, instituties en normen zijn waarden werkzaam (solidariteit, vrijheid, veiligheid, status); dat geldt voor het gezin, het bedrijf, de school, enzovoort. Soms steken nieuwe waarden de kop op, zoals de zorg om het milieu (vanaf de jaren zestig).
- Het levensbeschouwelijke niveau: hierbij gaat het om de vraag, vanuit welke visie op mens en wereld gehandeld wordt. Uitspraken en opvattingen van personen hebben een levensbeschouwelijke achtergrond; die is lang niet altijd puur individueel, want er bestaan geïnstitutionaliseerde levensbeschouwingen, waaraan het individu zijn waarden ontleent. Een waarde als gelijkwaardigheid is bijvoorbeeld terug te voeren op het christendom en/of het socialisme.

In het historisch thema moeten al deze niveaus aan bod komen.

Een voorbeeld van een thema

Bij het KPC is een thema in ontwikkeling over de veranderingen, die zich in de jaren zestig in Nederland voordeden wat betreft het maatschappelijk denken en handelen: "de roerige jaren zestig". Het the-

ma beslaat globaal de periode 1963 - 1973. De leerlingen maken hierin kennis met de *historische ontwikkelingen*, zoals de toenemende welvaart, de veranderende gezagsverhoudingen, de opkomst van de jongerencultuur, de uitbouw van de verzorgingsstaat, de toenemende betekenis van de massamedia, het ontstaan van maatschappelijk protest en de ontkerkelijking.

De leerlingen leren, dat *waarden* hierbij op de achtergrond van groot belang waren; waarden als persoonlijke vrijheid, maatschappelijke verantwoordelijkheid, medezeggenschap, veiligheid, eerbied voor ouderen en gelijkwaardigheid.

Deze waarden botsten soms: de roep om grotere persoonlijke vrijheid kon ertoe leiden, dat de solidariteit met en de verantwoordelijkheid voor de medemens een beetje vergeten werd. De roep van jongeren om gelijke rechten ging niet altijd goed samen met eerbied voor de oudere generatie.

De leerlingen maken kennis met het gegeven, dat je de ontwikkelingen vanuit verschillende *invalshoeken* kunt bekijken. Een maatschappelijk verschijnsel kun je beoordelen vanuit economisch opzicht, vanuit sociaal opzicht, vanuit levensbeschouwelijk opzicht etc. Te denken valt bijvoorbeeld aan de opkomst van de popmuziek, gezien door de bril van de platenhandelaar, de muziekdocent en de gereformeerde dominee.

De leerlingen leren, dat - in meer of mindere mate geïnstitutionaliseerde - *levensbeschouwingen* een grote rol speelden in deze ontwikkelingen. Godsdienst werd minder belangrijk, maar had toch een grote plaats in de discussies van die tijd. Niet-religieuze levensbeschouwingen dienden zich meer dan tevoren aan, zoals het marxisme en de hippie-filosofie.

Vijf hoofddoelen van waardenoriëntatie

Er zijn bij waardenoriëntatie de volgende hoofddoelen te onderscheiden:

1. De leerlingen kunnen in eigen woorden omschrijven, wat waarden zijn.

Leerlingen hebben spontaan opvattingen over zaken en gebeurtenissen. De betekenis van een waarde kan duidelijk worden, als gepraat wordt over een onderwerp, waarbij diverse interpretaties mogelijk zijn en diverse meningen over de manier

waarop men moet handelen.

De betekenis van een waarde wordt dus gekoppeld aan een feitelijk gespreksonderwerp. Doordat de leerlingen daar extra informatie over krijgen, zal die betekenis vaak worden aangescherpt. Het kan ook gebeuren, dat de betekenis moet worden bijgesteld met het oog op het handelingsperspectief. Leerlingen leren daarbij verschillende waarden tegen elkaar af te wegen.

2. *De leerlingen kunnen aangeven, welke waarden zij zelf nastreven.*

Leerlingen krijgen van huis uit waarden mee en maken kennis met waarden, die in de samenleving werkzaam zijn. Waardenoriëntatie leert hen om waarden, die ze zich min of meer onbewust eigen hebben gemaakt (vanuit de thuissituatie, van leef-

tijdsgenoten, via school), aan te duiden. Ze leren aan te geven, wat de betekenis van die waarden is voor henzelf.

3. *De leerlingen kunnen voorbeelden geven van de werking van waarden op het persoonlijke, het maatschappelijke en het levensbeschouwelijke niveau.*

Ze leren de betekenis van het begrip cultuur. Ze moeten kunnen aangeven, wat de culturele invloed is op vorming van waarden en opvattingen.

4. *De leerlingen kunnen hun persoonlijke "kijk op het leven" schetsen met behulp van waardenbegrippen.*

Het gaat hier om opvattingen, die bewust in relatie worden gebracht met levensbeschouwelijke begrippen. De leerlingen leren de aard en kenmerken van levensbe-

Schoolboekenanalyse

In het kader van het project waardenoriëntatie van het Katholiek Pedagogisch Centrum zijn een aantal geschiedenismethoden onderzocht. Aan de hand van een vragenlijst is nagegaan op welke wijze waarden aan de orde worden gesteld. Als selectie criterium voor de keuze van de methoden zijn de gebruikscijfers van het schooljaar 1989/90 genomen¹.

Voor Mavo/Havo/Vwo scholen zijn de vijf meest gebruikte boeken: *Kijk op de Tijd*, *Sprekend Verleden*, *Vragen aan de Geschiedenis*, *Op zoek naar het Verleden en Levende Geschiedenis*. Voor Lbo/Mavo bestaat de top drie uit *Chronoscoop*, *Kijk op de Tijd* en *Merlijn*. Omdat Malmberg twee jaar geleden is begonnen met een nieuwe methode *Andere Tijden*, die te zijner tijd *Kijk op de Tijd* moet gaan vervangen, is ook deze methode onderzocht. Voor alle methoden geldt dat het materiaal voor de eerste drie leerjaren is bekeken.

De totale documentatie: vragenlijsten en analyse van de vragenlijsten is gepubliceerd door het KPC onder de titel *Waardenoriëntatie, Analyse onderwijsmateriaal, werkdocument 4*, augustus 1990.

Deze bijdrage heeft onder meer de bedoeling een antwoord te geven op de vraag op welke wijze doelen en inhoudselementen van waardenoriëntatie in de meest gebruikte geschiedenismethoden aan de orde komen.

Waarden en doelstellingen

Laten we beginnen met de doelen: naast de gebruikelijke doelstellingen benadrukken bijna alle auteurs het belang van doelen op affectief terrein. Dat gebeurt meestal in algemene zin en in fraaie bewoordingen als: *'Het (...) waarden van het heden, enerzijds als resultaat van een lange ontwikkeling en anderzijds als schakel naar een verdere ontwikkeling.'*²

Wanneer doelen specifiekere worden omschreven, ontbreken meestal de suggesties om ze te concretiseren.

In twee methoden: *Vragen aan de Geschiedenis* en *Sprekend Verleden* laten de auteurs zich nadrukkelijker uit over doelen die betrekking hebben op gevoelens en waarden. Per leseeenheid/onderdeel wordt bovendien in de docentenhandleidingen beschreven hoe dergelijke doelen bereikt kunnen worden.

In hoofdstuk 3 van *Vragen aan de Geschiedenis* over de industriële revolutie wordt bijvoorbeeld ook een paragraaf gewijd aan de ontwikkelingsproblematiek. Tot de centrale doelstellingen van de lessen horen onder andere zich inleven in de levensomstandigheden van mensen in de Derde Wereld, hen niet beoordelen naar Westerse maatstaven en een eigen standpunt innemen in de problematiek van de ongelijke verdeling van de rijkdom.³

schouwelijke begrippen in eigen woorden te omschrijven en de betekenis ervan voor zichzelf te bepalen.

5. *De leerlingen kunnen aan de hand van een historisch thema bepalen, welke mogelijke gedragsalternatieven er waren.*

De leerlingen leren daartoe, welke deelthema's kunnen worden onderscheiden en welke deelthema's met name als problematisch gelden. Ze leren te inventariseren welke standpunten te onderscheiden zijn en welke waarden werkzaam zijn. Ze leren ontdekken, welk handelingsperspectief in het geding is (bijvoorbeeld: hoeveel gezag in de samenleving gehandhaafd moet worden) en wat de mogelijke gedragsalternatieven daarbinnen zijn.

Wat betreft dit laatste: ze maken daarbij

hun eigen keuze duidelijk en motiveren die ook.

Waarden en de docent

Onderwijs is nooit waardevrij; dat geldt al heel sterk voor geschiedenisonderwijs. De docent heeft zich in de loop van zijn/haar leven - van huis uit, in zijn studietijd, via kerk of politieke organisatie - waarden eigen gemaakt. Het is, zoals eerder gezegd, niet de bedoeling van waardenoriëntatie, dat de docent zijn/haar eigen waarden overdraagt aan de leerlingen. Hij zal zich via waardenoriëntatie wel beter bewust worden van de waarden, die hij aanhangt en die hij - wellicht onbewust - in zijn/haar lessen overdraagt. Ook voor de docent kan waardenoriëntatie dus leerzaam zijn.

In ieder geval hoeft een docent niet angst-

vallig zijn/haar waarden weg te stoppen uit angst voor indoctrinatie. Net als de leerlingen is hij/zij gesprekspartner in het proces van waardenoriëntatie, waarin waarden worden geëxpliceerd en/of genuanceerd.

Wat betreft het belang van waardenoriëntatie voor de identiteit van de school, zal inmiddels duidelijk zijn, dat de beschreven doelen en inhouden daaraan raken. In dit gegeven heeft het KPC aanleiding gevonden om identiteitsrelevant lesmateriaal te ontwikkelen voor alle vakken van de basisvorming.

Afgezien daarvan, lijken ons de pedagogische doelen en de didactische vormgeving van waardenoriëntatie waardevol en bruikbaar voor alle geschiedenisdocenten.

Voorbeelden uit het lesmateriaal

Belangrijke vragen zijn, hoe de leerlingen in de les worden geconfronteerd met waarden en op welke wijze het proces van de zelfstandige meningsvorming inhoudelijk en didactisch wordt vormgegeven.

Via aandacht voor godsdienst of levensovertuiging wordt traditioneel binnen het vak geschiedenis, veelal impliciet, aandacht besteed aan waarden en gevoelens in verschillende samenlevingen. Alle methoden behandelen in dit kader opvattingen over andere mensen en over het leven na de dood in vroegere samenlevingen. Daarnaast komen geïnstitutionaliseerde levensbeschouwingen (het RK geloof) en opvattingen van groepen en individuen aan de orde. Meer dan vroeger is er aandacht voor uiteenlopende standpunten, strevingen of verwachtingen binnen een samenleving. Daarbij gaat het niet alleen om machtige individuen, maar ook om de verschillende waardenpatronen van sociale klassen. Dit nodigt uit tot commentaar en een eigen stellingname van de leerlingen.

Alle onderzochte methoden maken in meerdere of mindere mate van die gelegenheden gebruik om leerlingen zelf een standpunt te laten bepalen.

Tot zover niets aan de hand kun je stellen. De problemen beginnen wanneer de leerlingen via opdrachten in het werkboek of via de docent aan het werk gaan met waarden. Een aantal voorbeelden uit de onderzochte methoden illustreren dat.

In *Merlijn* komt in hoofdstuk drie van het

eerste deel over de Grieken de slavernij aan de orde. In de docentenhandleiding wordt daarover opgemerkt: *'De leerlingen moeten inzien dat er in vroeger tijden andere opvattingen t.a.v. slavernij bestonden. Een discussie over slavernij is zinvol.'*⁴

Een inleidende opmerking zou je denken tot een uiteenzetting over de manieren waarop de docent dit op een zinvolle manier kan aanpakken. Helaas moet de docent het doen met de geciteerde opmerking. De kans dat op deze wijze waarden op een verantwoorde manier aan de orde komen lijkt gemist. Het is overigens opmerkelijk dat in *Merlijn*, dat het BHV model (basis-, aanvullings- en verrijkingsstof) hanteert, de onderwerpen die tot de mentaliteitsgeschiedenis worden gerekend, meestal een plaats krijgen in de aanvullende/verrijkingsstof.

Kijk op de tijd biedt de docent meer hulp door via de docentenhandleiding discussievragen aan te reiken. Bij diverse hoofdstukken kun je vragen tegenkomen als: *'Aan welke eisen zou een "eerlijk" vredesverdrag moeten voldoen'* of *'Als je de activiteiten van Amerika vergelijkt met die van de Europese landen, zou je dan mogen concluderen dat Amerika minder imperialistisch was?'*⁵

Dit soort vragen zet de docent en de leerlingen al meer op een spoor van het zelf bepalen van een standpunt dan het eerder aangehaalde voorbeeld.

Ongetwijfeld zullen bij de beantwoording van de vragen ook waarden aan de orde komen. Maar... of de leerlingen ze als zodanig kunnen herkennen en/of benoemen

is een heel andere vraag, terwijl juist het benoemen van voorkeuren in opvattingen met behulp van waardebegrippen van centraal belang is.

Het is overigens opvallend hoeveel verschil er bestaat in omvang van de docentenhandleidingen bij de verschillende methoden. Bij de ene methode wordt een handleiding met de omvang van een complete monografie bijgeleverd; de concrete aanwijzingen voor de les in andere handleidingen beslaan totaal niet meer dan enkele A4-tjes. Als er iets met waardenoriëntatie wordt gedaan gebeurt dat in het laatste geval via de opdrachten voor de leerlingen. In de meeste werkboeken worden de leerlingen hier of daar wel uitgenodigd hun eigen mening te geven of, in beperkte mate, eigen ervaringen in te brengen. Daar blijft het meestal bij: een systematische uiteenzetting, geïllustreerd met voorbeelden, over wat waarden zijn of hoe ze ontstaan, ontbreekt.

Onze conclusie is dan ook dat voor de meeste boeken geldt, dat waarden wel tersprake komen, maar zonder inhoudselementen, zonder een duidelijke fasering in doelen en in didactische zin onvoldoende doordacht.

Methoden, die meer aan waarden "doen".

De twee methoden, die nog het dichtst in de buurt van waardengeoriënteerd onderwijs komen, zijn *Vragen aan de Ge-*

Noten

1. De cijfers zijn gebaseerd op de opgaven van de afdelingen verkoop van Wolters-Noordhoff en Malmberg. Ze komen in grote lijnen overeen met de cijfers die zijn gepubliceerd in *Kleio* 10/90 blz. 10 en 11.
2. *Merlijn*, docentenhandleiding deel 1, 5.
3. *Vragen aan de Geschiedenis*, docentenboek deel 2, 60.
4. *Idem*, 40.
5. *Kijk op de tijd*, deel 3 VWO, docentenhandleiding, 21.
6. *Sprekend Verleden*, deel 1 verkort, 56.
7. *Vragen aan de Geschiedenis*, deel 1 (eerste druk), 30 en 34.
8. R. Donk e.a., *Vragen aan de Geschiedenis*, werkboek 3 VH, 64.
9. *Andere Tijden*, deel 1, docentenhandleiding, 6.

schiedenis en *Sprekend Verleden*. Daarbij zijn ze het meest gedetailleerd in hun aanwijzingen voor de docent.

Opnieuw enkele voorbeelden om dit te illustreren.

Sprekend Verleden werkt met zogenaamde eenheden, waarin bronnenmateriaal over een bepaald thema is verzameld. Uit de bronnen komen uiteenlopende standpunten naar voren. In de eenheid: "Wat is de beste regeringsvorm?" wordt de leerling geleerd standpunten te herkennen en te beschrijven in een tekst over bestuursvormen in het oude Griekenland. Ze worden ook uitgenodigd zelf stelling te nemen in het debat.⁶ Op die manier zullen leerlingen ook iets over hun eigen levensbeschouwing laten zien en /of daarover nadenken.

Vragen aan de Geschiedenis streeft in feite hetzelfde na, maar in een minder strakke opzet. Een aardig voorbeeld is te vinden in het eerste hoofdstuk van deel 1 van de methode. Daarin komt de vraag aan de orde hoe jagersvolken omgaan met de ouderen in de groep. In onze ogen lijkt het wreed weerloze oudere mensen aan hun lot over te laten. Via opdrachten in het werkboek wordt leerlingen naar hun mening gevraagd en de oplossing van de jagersvolken met de onze te vergelijken.⁷ Uit eigen ervaring kunnen we meedelen dat de leerlingen zeer betrokken zijn bij een dergelijk vraagstuk en er hevige discussies losbarsten naar aanleiding van de opdrachten.

Helaas wordt er in de nieuwe versie van deel 1 nog maar summier aandacht besteed aan deze kwestie. De druk vanuit het veld om een plaats in te ruimen voor de traditionele onderwerpen over Egyptenaren en de Grieken is blijkbaar te groot geweest. Verschillende aardige opdrachten en lesonderdelen zijn uit de nieuwe versie verdwenen of flink ingekort.

Een typerend voorbeeld van een opdracht, die meningsvormend is bedoeld, maar averechts uitpakt is te vinden in het werkboek van deel 3 Havo/Vwo. Aan het einde van een paragraaf over opvoeding en jeugdorganisaties in nazi-Duitsland wordt de leerlingen gevraagd hoe zij zouden reageren in een gegeven situatie. 'Zou je als arbeider in een fabriek die produkten voor de Duitsers maakte blijven werken of zou je ontslag nemen? Verklaar je mening'.⁸

Bijna zonder uitzondering antwoorden de leerlingen dat ze ontslag zouden nemen. Dat lijkt prachtig, maar bij even doorvragen blijkt, dat niemand heeft stilgestaan bij de eventuele gevolgen van zo'n daad.

De opdracht, op deze wijze geformuleerd, sluit namelijk absoluut niet aan bij hun denkwereld en voorstellingsvermogen. We leggen 14-15 jarigen een moreel dilemma voor, waarop zelfs veel volwassenen het antwoord schuldig zullen moeten blijven. Beantwoording vergt bovendien een hoge mate van historisch inzicht. Het lijkt me niet eerlijk dat op die leeftijd van leerlingen te verlangen. Door het probleem te actualiseren zou waarschijnlijk veel meer zijn bereikt.

Tenslotte nog enige opmerkingen over *Andere Tijden*, de nieuwe geschiedenis-methode van Malmberg. In vergelijking met *Kijk op de Tijd* wordt er zowel in tekst- als werkboek meer aandacht besteed aan aspecten van waardenoriëntatie. In de docentenhandleiding bij deel 1 formuleren de auteurs ook duidelijk een doelstelling die deze richting op gaat: 'Leerlingen oordeelsvermogen en besef laten ontwikkelen van eigen en anderen's normen met betrekking tot vroegere en hedendaagse verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken'.⁹

In het leerlingenboek wordt in ieder hoofdstuk een paragraaf gewijd aan de mentaliteit van de behandelde periode. Echt vernieuwend is de stofkeuze voor deze paragrafen niet. Traditionele onderwerpen als de Hervorming, de Verlichting of nationalisme komen nu onder de noemer mentaliteit aan de orde, maar tot een wezenlijk andere aanpak leidt dit niet.

Conclusie: in vergelijking met de andere methoden zijn er in *Vragen aan de Geschiedenis*, *Sprekend Verleden* en *Andere Tijden* duidelijker aanzetten te vinden tot waardengeoriënteerd onderwijs. Een systematische aanpak wordt echter niet gevolgd. Een uiteenzetting over wat waarden zijn of hoe ze ontstaan wordt niet gegeven. Daarmee ontbreekt ook een goed doordachte didactische opzet om leerlingen met waarden, meningen en levensbeschouwingen aan het werk te zetten. De auteurs van *Vragen aan de Geschiedenis* merken in de docentenhandleiding bij deel 1 op dat ze brugklasleerlingen te jong vinden voor deze problematiek.

Dat vanuit de doelen en inhouden van waardenoriëntatie waardevolle aanvullingen en bijstellingen in methodes zijn te realiseren, is een hypothese die het naar onze mening verdient nader onderzocht te worden.

RECENSIES

In 't kort

In 't kort is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van *Kleio* besproken.

Bij uitgeverij Het Spectrum is verschenen *Prisma van heraldiek & genealogie*, door C. Pama. In een vijftiental bladzijden worden beide onderwerpen ingeleid; er wordt ingegaan op het ontstaan en de achtergronden van heraldiek & genealogie en de betekenis voor de moderne tijd en toepassing in het dagelijks leven wordt toegelicht. Vervolgens treft de lezer ruim 3000 alfabetisch gerangschikte trefwoorden van begrippen aan en er is een onmisbaar register opgenomen. De prijs is f19,90.

Maarten Franssen studeerde natuurkunde en geschiedenis en is de auteur van *Archimedes in bad, mythen en sagen uit de geschiedenis van de wetenschap*.

'Eureka!' riep Archimedes toen hij in bad stapte en 'zijn wet' ontdekte. Vijftien wetenschappers en hun uitvinding passeren de revue en worden ontmythologiseerd. Dit bij Prometheus uitgegeven boekje telt 125 bladzijden en is zeer leesbaar, ook voor leerlingen.

Eveneens bij Prometheus verscheen *Voorbij de verboden drempel, de Soah in ons geschiedbeeld* van H.W. von der Dunk. Aanleiding tot het schrijven van dit boek was de Historikerstreit: Von der Dunk tracht te achterhalen of de Holocaust het onvermijdelijk gevolg was van het antisemitisme, of van een ongekend diepe cultuurcrisis. In 285 pagina's tracht de auteur de lezer een adequaat antwoord te geven. Een be-

knopt notenapparaat, een uitvoerige literatuuropgave en een effectief personenregister completeren het boek. Prijs f34,90.

In het najaar van 1987 werden bij toeval op het Waterlooplein brieven en foto's van tandarts Dussel, de kamergenoot van Anna Frank gevonden. Nanda van der Zee heeft op basis van dit materiaal een boekje geschreven. *De kamergenoot van Anna Frank* is uitgegeven bij Lakeman Publishers, heeft 100 pagina's, is bijna vanzelfsprekend rijk geïllustreerd en kost f 22,50.

De Levensbeschrijvingen der Nederlandsche Konstschilders is de titel waarmee in 1729 de schrijver en schilder Jacob Campo Weyerman een beschrijving gaf van zijn medeschilders. Ton J. Broos beschrijft in *Tussen zwart en ultramarijn* dit werk en vraagt aandacht voor de opmerkelijke levensfeiten van Weyerman, Weyermans taalgebruik, de waardering voor diens werk door de eeuwen heen en de drukgeschiedenis van Weyermans werk. Door zijn praktische en onderhoudende beschrijvingen is het werk van Weyerman een tijdsdocument; de uitgebreide bijlagen en registers maken dit bij Rodopi uitgegeven boek, in de bewerking van Broos, tot een standaardwerk.

Tussen zwart en ultramarijn telt 400 pagina's en is verschenen als nummer 1 van de serie "Atlantis" onder redactie van K.J. Bostoen en A.J. Hanou en kost

f 100,-. Het is te bestellen bij Editions Rodopi, Keizersgracht 302-304, 1016 EX Amsterdam, 020-227507.

Bij uitgeverij Matrijs is verschenen *Pleinen van Nederland, een typologische analyse van het Nederlandse stadsplein* van de hand van Ben de Vries.

Het boek moet de misvatting wegnemen dat Nederland weinig pleinen kent. Uitgebreid wordt ingegaan op het ontstaan en de ontwikkeling van de bekendste Nederlandse pleinen. Dit 115 pagina's tellende, zwart/wit geïllustreerde boek kost f 34,50.

H.M. Franssen, twintig jaar lid van de Tweede Kamer, en J.A. van Schagen, die het Reglement van de Orde als promotie-onderwerp had, schreven *Over de orde mijnheer de voorzitter, werkwijze van de Tweede Kamer*.

In 1966 is het Reglement volledig herzien en daarna nog regelmatig aangepast.

Zodoende ontstond behoefte aan een boek over de organisatie en de werkwijze van de Tweede Kamer, niet zo zeer voor de staatsinrichting, maar wel voor iedereen, die betrokken is bij het werk in de Kamer. Het boek is met anekdotes gelardeerd, telt 230 bladzijden, en is uitgegeven bij SDU. De prijs is f 44,90.

De Stichting Burgerschapskunde heeft doen verschijnen *Hoge Colleges van Staat*, geschreven door Murco Mijliff. Op beknopte wijze worden onder andere De Raad van State, De Algemene Rekenkamer en De Nationale ombudsman beschreven. Het 64 pagina's tellende boekje maakt deel uit van de reeks Basisboeken, een serie over het Nederlandse politieke bestel.

Het kost f 8,25 en verzendkosten en is te bestellen bij het Nederlands Centrum voor Politieke Vorming, Postbus 349, 2300 AH Leiden, 071 - 121841. Dit boekje is uitermate geschikt voor leerlingen.

Jan de Ruiter

DIDACTIEK

Drie transparantatlassen van de Amerikaanse geschiedenis:

The American Pageant, Map Transparencies (D.C. Heath & Co, 1987) 40 transparanten, prijs f 339,-.

The American People, A History, Overhead Transparencies (D.C. Heath & Co, 1987) 64 transparanten, prijs f 487,-.

Land of Promise, Overhead Transparencies (Scott, Foresman & Co, 1986) 55 transparanten, prijs f 549,-.

Distributie voor Europa: Transparencies to Educate (TTE), Jan Wiegersstraat 93, 7556 JX Hengelo.

De distributeur van *World History, Map Transparencies*, een uitgave die hier in november 1989 werd besproken, heeft het nu ook gewaagd bovenstaande transparantatlassen op de Europese markt te brengen. Een onderneming die m.i. met succes mag worden bekroond. Zelden is er zulk gedegen en mooi materiaal voor een aantrekkelijke prijs op de markt gebracht. De drie hier genoemde atlassen brengen de Amerikaanse geschiedenis van de vroegste bewoning tot en met de Vietnamoorlog in beeld, echter met sterke onderlinge verschillen in opzet en uitwerking. Welke keuze u ook maakt, spijt hoeft u van deze investering nooit te hebben.

The American Pageant is een echte kaartenatlas op transparant; 52 kaarten op 40 sheets voeren u langs de hoogtepunten van de Amerikaanse geschiedenis: van de vroegste bewoning, via kolonisatie, slavernij, onafhankelijkheidsstrijd en burgeroorlog naar de 20ste eeuw, waarbij aspecten van de Amerikaanse buitenlandse politiek niet buiten beschouwing zijn gebleven. Een atlas die laat zien hoe de VS zich hebben ontwikkeld tot supermacht. De kaarten zijn in zachte, doch heldere kleuren afgedrukt op een stevig folie, iets kleiner dan het ons bekende A-4 formaat. Het zijn zeer overzichtelijke kaarten: gebeurtenissen en ontwikkelingen worden duidelijk aangegeven en de meest noodzakelijke informatie wordt in een goed leesbaar lettertype vermeld op de kaart. Leerlingen hebben in een oogopslag overzicht. Elke kaart behandelt een onderwerp uit de geschiedenis van de VS. Er wordt dus niet gewerkt met overlays. Om bepaalde historische ontwikkelingen te kunnen tonen moet men een aantal kaarten na elkaar op de OHP leggen. Noodzakelijk is dit niet altijd: hoe de Korea-oorlog zich heeft ontwikkeld, wordt duidelijk gemaakt door vier kleinere kaarten op een folie af te drukken.

Heel nuttig en dus ook altijd te gebruiken zijn de kaarten over slavernij, industrialisatie en de ontwikkeling van het vrouwenkiesrecht. Aan de andere kant moet u bedenken dat er ook een aantal kaarten zijn die zeer gedetailleerd en zeer vergaand op specifieke onderdelen van de geschiedenis van de VS ingaan, m.n. op de onafhankelijkheidsstrijd en de Burgeroorlog. Toch kunnen zulke kaarten weer hun nut afwerpen als u een dergelijk thema tot onderwerp van schoolonderzoek verheft, of als een methode een dergelijk onderwerp niet uit de weg gaat.

Deze transparantenatlas hoort bij een Amerikaanse methode. De titels op de transparanten geven het onderwerp duidelijk aan. Perforeren maakt het opbergen in een ringband mogelijk. *The American Pageant* kent geen kaartopdrachten of didactische aanwijzingen en tips. Dit vormt gelukkig geen onoverkomelijk bezwaar, want alle kaarten blinken uit door duidelijkheid.

The American People is een grote transparantenatlas op hetzelfde formaat als *The American Pageant*. Deze atlas valt in twee delen uiteen: een kaartdeel en een bronnendeel; 32 sheets met 37 historische kaarten en 32 sheets gevarieerd bronnenmateriaal. Aan elke kaart en bron gaan omschrijvingen, didactische tips en aanwijzingen en werkbladen, c.q. suggesties voor opdrachten vooraf. Een schat aan materiaal dus. Het Engels van deze werkbladen is niet echt ingewikkeld en veel werkbladen zijn zo goed, dat ze de moeite van een paar uurtjes vertalen waard zijn.

The American People maakt in alle opzichten een complete indruk. In het kaartdeel zijn ook grafieken opgenomen: economische en demografische ontwikkelingen worden duidelijk en helder getoond, terwijl ook aan de staatsinrichting van de VS enige aandacht wordt geschonken. Concessies aan duidelijkheid moesten in dit deel worden gedaan door meerdere onderwerpen en thema's op één folie af te drukken. Dit is de leesbaarheid van de transparanten niet altijd ten goede gekomen. Maar ook hier biedt zich een mogelijkheid aan om dit euvel te verhelpen: de kaarten laten zich zonder al te grote problemen door het kopieerapparaat vernieuwen.

Opvallend in deze atlas vind ik de kaarten die de ontwikkeling van het spoorwegnet in de vorige eeuw, de z.g. 'Cattle Trials' en de 'omsingeling' van het Warschau-Pakt door de NATO, gezien vanaf de Noordpool, laten zien; fascinerend voor leerlingen en docent. Dergelijke kaarten met de daarbij geleverde vragen, opdrach-

ten en didactische aanwijzingen maken het tot een plezier om met geschiedenis bezig te zijn.

De 32 bronnen op transparant vormen een verhaal apart. Hieronder vallen prenten, teksten, voorpagina's van kranten, cartoons, advertenties en affiches, in volledige kleuren afgedrukt of met behulp van steunkleuren versterkt. Een aantal daarvan - ik doel hier op de tekst van het volkslied of staaltjes van puriteins moralisme - kan men proberen te slijten bij de sectie Engels, andere zijn goed bruikbaar in ons geschiedenisonderwijs: de New Deal, de rol van de vrouw in de oorlogsindustrie, Martin Luther King en de Burgerrechtenbeweging of de Vietnamoorlog. De transparanten in deze categorie geven door hun weergave van het gekozen materiaal tevens een aardig tijdsbeeld.

Land of Promise, de derde transparanten-atlas in deze reeks is van Scott, Foresman & Co, de grootste educatieve uitgever in de VS. Dat kosten noch moeite zijn gespaard aan deze uitgave duidelijk te merken. De verzorging is in een woord voortreffelijk te noemen: mooi, duidelijk en helder lettertype; weinig overbodige informatie; heldere contrasterende kleuren; goede vlakverdeling. De folie waarop deze kaarten zijn afgedrukt is van de beste kwaliteit.

In principe heeft deze uitgever gekozen voor het afdrukken van één kaart op een folie. U heeft hier 56 kaarten en 13 grafieken en schema's op 55 sheets. De keuze van het kaartmateriaal is breder: de handelsroutes naar Europa in de late Middeleeuwen, het Verdrag van Tordesillas en de slavenhandel zijn in deze atlas opgenomen, terwijl er meer aandacht wordt geschonken aan ontwikkelingen in het buitenland. De typografie van schema's en grafieken - demografische, economische en economisch-geografische - is een lust voor het oog. In deze atlas ligt wat de kaarten betreft het accent duidelijk op de 20ste eeuw. Het ontbreken van opdrachten, vragen en didactische aanwijzingen is een klein minpuntje voor deze uitgave, maar net als bij *The American Pageant* geen onoverkomelijk bezwaar. De kaarten zijn overduidelijk.

Is aanschaf de moeite waard?

De besproken atlassen zijn vrijwel geheel op de geschiedenis van de VS gericht, zij het dat alle atlassen grote aandacht besteden aan de rol van het land als supermacht. De geschiedenis van de VS neemt ook in onze methoden een grote plaats in. Dat zou aanschaf kunnen rechtvaardigen.

Alle atlassen bieden goed, multi-functioneel lesmateriaal, dat zowel in onder- als in bovenbouw gebruikt kan worden; steeds goed verzorgd, kleurrijk materiaal dat didactisch op verschillende wijzen kan worden ingezet.

Er is hier terloops al opgemerkt dat bepaalde transparanten uit *The American People* beter aan de sectie Engels gesloten kunnen worden, maar als uw sectie aanschaf overweegt, waarom dan niet in samenwerking met de sectie aardrijkskunde? De VS vormen in de methoden al jarenlang vast onderdeel van de canon en zeer vele transparanten kunnen ook bij het aardrijkskunde-onderwijs hun nut bewijzen.

Als uw sectie aanschaf overweegt, dan is *The American People* de meest complete set door de vragen, opdrachten en didactische aanwijzingen, die de beide andere atlassen ontberen. *The American Pageant* en *The Land of Promise* ontlopen elkaar niet veel in geboden kaartmateriaal, zij het dat de laatste in een aantal opzichten kwalitatief beter uitgevoerd is. Docenten aan universiteit of hogeschool zou ik deze laatste atlas zonder meer adviseren als zij de geschiedenis van de VS behandelen.

De atlassen zijn zonder meer hun geld waard. Uw lessen zullen er een bijzonder tintje door krijgen. Misschien moet de aanschafprijs hier dan maar de doorslag geven?

Henk van Duijsen.

VROUWENGESCHIEDENIS

Rudolph M. Bell, *Sancta Anorexia. Vrouwelijke wegen naar heiligheid. Italië 1200-1800* (Amsterdam 1990; vertaling van: *Holy Anorexia*, Chicago 1985) 300 blz.

In dit boek probeert de auteur het verband aan te tonen tussen de extreme ascese, met name de onthouding van voedsel, zoals die veelal door vrouwelijke heiligen werd beoefend - in dit geval Italiaanse vrouwen - en het verschijnsel/ziektebeeld dat we tegenwoordig kennen als anorexia nervosa. In beide gevallen gaat het volgens hem om een drang naar zelfstandigheid die zich allereerst uit in een - zij het niet normale - beheersing van het eigen lichaam, c.q. de eerste levensbehoeften. In de middeleeuwen en daarna werd dit gezien als vasten ter ere van God, nú wordt dat uiteraard anders uitgelegd.

In zijn inleiding geeft Bell aan welk lezerspubliek hij op het oog heeft: ten eerste degenen die zich bezighouden met de middeleeuwen en vroeg-moderne geschie-

denis en degenen die zich interesseren voor vrouwengeschiedenis en de psychologische dimensies daarvan; ten tweede artsen en psychologen die zich bezighouden met oorzaken, behandeling en genezing van anorexia nervosa. In het eerste hoofdstuk wordt vervolgens een overzicht gegeven van diagnose en behandeling van anorexia nervosa in de loop der eeuwen. In de hoofdstukken daarna gaat de auteur terug naar de historische situatie; zo besteedt hij bijvoorbeeld in hoofdstuk 2 uitvoerig aandacht aan Catharina van Siena (14e eeuw) en in hoofdstuk 3 aan Veronica van Orsola (17e eeuw). Centraal staan in het onderzoek 261 vrome Italiaanse vrouwen die door de kerk worden erkend als heilig; ongeveer 90 van deze vrouwen vertonen tekenen van anorexia nervosa. Hoewel de schrijver zich tot Italië beperkt, komt uit zijn beschrijvingen wel naar voren, dat ook bij andere vrouwelijke heiligen dergelijke verschijnselen moeten zijn voorgekomen. Het bronnenmateriaal bestaat o.a. uit brieven en autobiografische aantekeningen. Achterin het boek geeft Bell een uitvoerige tabel van de bronnen die hem per vrouw ter beschikking stonden.

Ik vind dat de schrijver een en ander helder en overtuigend presenteert en ik denk, dat onderzoekers van anorexia nú hun voordeel kunnen doen met de historische gegevens en dat historici er baat bij hebben om te weten dat deze verschijnselen van extreme ascese niet alléén uit diepe vroomheid werden ingegeven. Het taalgebruik is soms wat populair (is dat misschien inherent aan het thema?), de vertaling is goed. De functie van het voor- en nawoord (van de hand van resp. Emma Brunt en Winny Weeda) is me echter volstrekt onduidelijk. Misschien had een verwijzing naar de specifieke deskundigheid van de beide dames op dit gebied iets kunnen verhelderen.

Voor de schoolsituatie zou ik tot slot nog het volgende willen opmerken: met behulp van dit boek kan duidelijk gemaakt worden dat de geschiedenis ons nog heel wat kan leren, ook van een in onze ogen zo modern verschijnsel als anorexia nervosa. Er blijken in de middeleeuwen al vrouwen te zijn geweest die er een extreem ascetische levenswijze op na hielden. Hun motivatie was overigens een totaal andere dan van de tegenwoordige anorexia-patiënten. Nú spreken we over patiënten, toen was er sprake van "vrouwelijke wegen naar heiligheid". Ik denk overigens, dat we ons de verschillen ook weer niet al te groot moeten voorstellen.

P.Bange

DISSERTATIE

Lucien Karsten, *De Achturedag. Arbeidstijdverkorting in historisch perspectief, 1817-1919* (Stichting beheer IISG, Amsterdam 1990) 383 blz., prijs ca. f 45,-.

Met de invoering van de wettelijke achturedag in 1919 zag de arbeidersbeweging haar jarenlange strijd om arbeidstijdverkorting met succes bekroond.

In zijn dissertatie uit 1989 (nu verschenen als deel 14 in de serie IISG Studies en Essays) gaat de filosoof en econoom Karsten in op de historische ontwikkeling van de achturedag, symbool voor een evenredige verdeling tussen arbeidstijd en vrije tijd.

Deel I van het boek behandelt het achturenprincipe. In dit meest filosofische en ook beste deel van het boek staat de ontwikkeling naar economisering van de tijd centraal. Het mechanisch uurwerk zorgde voor secularisatie van het tijdsbesef. Beheersing van de tijd was niet langer voorbehouden aan de kerk, maar werd een politiek economisch machtsinstrument. In reactie hierop pleiten utopisten (More, Comenius) voor een door het centraal gezag afgedwongen beperkte arbeidsdag van 8 uur. Het moderne natuurrechtdenken (Locke) dat stelt dat de individuele burger autonoom over zijn tijd hoort te kunnen beslissen, wint het echter en wordt de ideologie van de opkomende burgerlijke samenleving.

Het tweede en derde deel behandelen respectievelijk de internationale achturenbeweging en de achturedag in Nederland. De opkomst van het industrieel kapitalisme versterkte het proces van economisering van de tijd. Tijd is geld en het fabriekssysteem vereist vastgestelde werktijden. Terwijl het liberalisme teruggrijpt op het moderne natuurrechtdenken om bemoeienis van het centraal gezag tegen te gaan, komen geschoolde handwerkslieden in Engeland - geïnspireerd door de utopische denkbeelden - in verzet tegen de nieuwe arbeidsverhoudingen. Zij eisen wettelijk ingrijpen om een eind te maken aan de eenzijdige beheersing van de arbeidstijd door fabrikanten en krijgen hierbij steun van artsen, geestelijken en van sociaal bewogen ondernemers. Karsten ziet Robert Owen, die in 1817 een oproep doet om zijn ideeën over de ideale leefgemeenschap in praktijk te brengen, als de gangmaker van de strijd om de regeling van de arbeidsdag in de industriële samenleving. Na Engeland kwam de strijd om de regeling van de arbeidsdag ook el-

ders van de grond met Nederland in de achterhoede vanwege haar late industrialisatie. De opkomende socialistische arbeidersbeweging neemt de eis tot arbeidstijdverkorting over en het is de conventie van de Tweede Internationale in 1889 die de achturedag tot een internationale doelstelling maakt.

Deel II is met name op literatuurstudie gebaseerd, in deel III is daarnaast archiefmateriaal gebruikt, maar beide zijn vooral beschrijvend. De overstelpende hoeveelheid jaartallen, personen, organisaties, stakingen en geschriften die in een grote stroom voorbij trekken, ontnemen je het zicht op de grote lijnen. Zo komt bijvoorbeeld het belangrijkste punt dat de socialistische arbeiders verdeelt, namelijk of de achturedag door stakingen of door wettelijke regeling tot stand moet komen, zeer versnipperd aan bod. Een probleem daarbij is dat het personenregister niet klopt, hetgeen gericht terugbladeren bemoeilijkt.

Karsten heeft een gedegen maar - met uitzondering van deel I - wat taai boek geschreven, dat voor leerlingen te moeilijk zal zijn en docenten weinig meer biedt dan een naslagwerk. Het is jammer dat hij de in zijn inleiding en slothoofdstuk kort aangestipte hedendaagse discussie over arbeidstijdverkorting niet nader uitwerkt. Waarschijnlijk zijn een aantal illustraties (cartoons) en verwijzingen naar bijvoorbeeld het achturenmanifest en liedteksten nog het meest bruikbaar voor lessen over een toch interessant en actueel thema als arbeid en vrije tijd.

Sandra Ringeling

MENTALITEITSGESCHIEDENIS

André Hielkema (red.), *De Dandy of de overschrijding van het alledaagse, facetten van het dandyisme* (Uitgeverij Boom, Meppel 1989)

Al bij het lezen van het eerste hoofdstuk van *De dandy of de overschrijding van het alledaagse* raakt de lezer geboeid door de fascinerende persoonlijkheid van Beau Brummell, de eerste echte dandy uit de Regency-tijd, die model stond voor alle latere dandy's. Het levendige portret dat hier geschilderd wordt, wekt de nieuwsgierigheid naar de rest van het boek dat al evenzeer de moeite waard blijkt te zijn. Wetenschappers van uiteenlopende disciplines leverden een bijdrage in een stijl die over het algemeen prettig leesbaar en goed toegankelijk is. Nu eens geen wetenschappelijke publikatie die voor leken nauwelijks te verteren is, maar een onder-

houdend boek dat een verhelderend beeld geeft van het ontstaan, de achtergrond en de ontwikkeling van het dandyïsme.

De auteurs graven dieper dan de uiterlijke gemaniëerdheid die doorgaans met dandy's wordt geassocieerd. Een dandy is niet alleen iemand die goed gekleed door het leven gaat en daar de grootst mogelijke zorg aan besteedt. Het is veel meer dan dat. In dit boek wordt het dandyïsme gepresenteerd als een levenshouding, een protest tegen een materialistische wereld, waarin schoonheid, elegantie en verfijning ver te zoeken zijn.

Sommigen zien het dandyïsme als een historische beweging die opkwam in Engeland toen de aristocratie aan macht inboette ten voordele van de burgerij. Anderen, ook de auteurs van dit boek, menen dat de dandy niet tot het verleden behoort, maar in allerlei maatschappijvormen kan opduiken. In die visie kunnen we ook vandaag de dag nog echte dandy's tegen het lijf lopen.

Vanuit diverse invalshoeken (onder meer geschiedenis, sociologie, literatuurwetenschappen, filosofie) passeren enkele grote dandy's de revue, waarbij telkens verschillende facetten, zoals hun levenswijze en het beeld van de dandy in de literatuur, naar voren komen.

Historica Annemarie Heijkoop bijt de spits af met haar verhaal over Beau Brummell. Deze dandy, die twee eeuwen geleden in Engeland leefde, verpersoonlijkte met zijn onberispelijke uiterlijk, zijn vlijmscherpe tong, zijn ijdelheid en lethargie en zijn schijnbare ongenaakbaarheid een aristocratisch levensideaal dat door de opkomst van de burgerij en overheersing van nieuwe burgerlijke waarden en normen steeds meer in de verdrukking raakte. Brummell toonde door zijn levenswijze zijn afkeer van de alledaagsheid van de burgerij. Hij speelde eigenlijk een spel, maar wel zo volmaakt dat hij in de ogen van de buitenwereld volkomen vrij leek te zijn, vrij van geest, van emotionele bindingen, van morele vooroordelen en vrij van ambities en maatschappelijke verplichtingen.

De manier waarop Brummell dandy was, heeft hem niemand meer nagevolgd. Hij werkte niet, hoefde dat ook niet, daar koning George IV hem begunstigde. Latere dandy's moesten de financiële hulp van aristocraten ontberen en dienden zelf de kost te verdienen.

De eerste dandy die zijn dandy-schap combineerde met een beroep, dat van schrijver, was Oscar Wilde. Historicus André Hielkema gaat in op de rol die

Wilde speelde in de doorbreking van de strenge zeden in het Victoriaanse Engeland van de vorige eeuw. Een kleurrijke figuur die na het lezen van dit boek in je geheugen gegrift blijft staan is Fürst Hermann van Pückler-Muskau, die veel gemeen had met de dandy, maar in wezen een exponent van de romantiek was. Ook Nederlandse dandy's komen aan bod, zoals Louis Couperus en de kunstenaar-schilder Karel de Nérée tot Babberich.

Aardig is ook de aandacht voor de vrouwelijke tegenhanger van de dandy: de femme fatale. Historica Paula Koelemij toont aan dat dit type vrouwen net als de dandy's de strijd aanbond tegen burgerlijke opvattingen.

Het boek sluit af met het dandyïsme tijdens het Interbellum en daarna. In Andy Warhol, die centraal staat in het laatste hoofdstuk, lijkt de 20e eeuwse dandy wel heel ver verwijderd te zijn geraakt van de klassieke dandyfiguur, verpersoonlijkt in Beau Brummell. In de visie van socioloog Mattias Buyves creëerde Warhol een overgangsstijl die erop gericht was de wereld te confronteren met nieuwe waarden en normen. Op aanstootgevende wijze overschreed hij de alledaagse gang van zaken.

Dit alleraardigste boek zal zeker in het geschiedenisonderwijs van nut kunnen zijn. Het is doorspekt met anekdotische voorvallen en verluchtigd met functionele en vaak grappige illustraties. Daarmee wordt de lang niet eenvoudig te begrijpen levenshouding van de dandy's gevisualiseerd en concreet gemaakt.

Yvonne Tanke

OVER VOEDSEL

Ria Jansen-Sieben, Johanna Maria van Winter, *De keuken van de Late Middeleeuwen* (Bert Bakker, Amsterdam 1989) 219 blz., prijs f28,90.

Dit boek bevat de volledige uitgave van een zestiende-eeuws kookboek uit de Gentse Universiteitsbibliotheek. Er staan bijna 300 recepten in (waaronder de bereiding van verschillende medische huis-, tuin- en keukenmiddelen), opgetekend door meerdere personen. Het moet, gezien het gebruik van dure ingrediënten als saffraan en gember, toebehoord hebben aan iemand uit de gegoede klasse, woonachtig in of in de buurt van Gent.

De uitgave van het handschrift wordt voorafgegaan door een uitgebreide inleiding, waarin onder andere wordt ingegaan op bereidingswijzen, gebruikt keukenma-

teriaal, rolverdeling tussen man en vrouw, tijdsrekening, opdien van de gerechten en de verhouding zoet, zuur en scherp. De auteurs wijzen er bijvoorbeeld op dat de keuken van oudsher niet het werkterrein van de vrouw was, maar dat in de zestiende eeuw de vrouwen steeds meer de baas in de keuken werden. Zij spreken dan ook liever van de opwaardering van de vrouw als keukenprinses dan van een onderdrukking in de rol van huishoudster.

Opvallend is het vele stampen en zeven bij de bereiding van de gerechten, het ontbreken van nauwkeurige tijdsaanduidingen (wel bijvoorbeeld 'een paternoster lang') én de grote hoeveelheden. Een recept als 'Pastaijen aragee' waar per persoon onder andere drie ons kip, bijna twee ons kalfsvlees en 1,5 ei worden gebruikt, wordt tegewoerdig als te zwaar verteerbaar ervaren. Dat wil echter niet zeggen dat Middeleeuws eten onmogelijk is. Er staan heel smakelijke recepten in dit boek. Men had toen niet zozeer een andere maag als wel andere eetgewoonten: zwaarder verteerbaar voedsel, in grotere hoeveelheden tegelijk, maar minder regelmatig (hoogstens twee keer per dag).

Dat kookboeken een bijdrage kunnen leveren aan de beschavingsgeschiedenis heeft Van Winter al eerder bewezen. '*De sociale en culturele achtergronden van de consumenten worden weerspiegeld in hun kookboeken, omdat de mens nu eenmaal toont wie hij is in datgene wat hij eet*', schreef zij immers al in haar *Van Soeter Cokene*.

Misschien blijft leerlingen na één keer laat-Middeleeuws koken meer bij over de zestiende-eeuwse mens dan na een aantal 'gewone' lessen. Proberen dus.

Wim Rongen

KLEIO KRANT

De Huib de Ruyterprijs

Op de jaarvergadering van 9 maart j.l. werd de Huib de Ruyterprijs uitgereikt aan de makers van twee VPRO-programma's, waarin geschiedenis een belangrijke rol speelt, het radioprogramma 'Het spoor terug' en de TV-serie 'Wie was je opa's opa, Opa?' Na huldiging en bloemen verzorgden de prijswinnaars het ochtendpro-

gramma. Wij zagen de video over Matthee Everaers (1851-1891) en de rol die hij speelde bij de Arbeidsenquête van 1887 en werden via een cassette-bandje toegesproken door Cor Gales, de 'stem' van de VPRO. Wat hij zei stemde de aanwezigen tot nadenken: *'Leuke geschiedenisleraren zijn nog erger dan saai...'*, de conclusie van een betoog over het

nut van al die jaren geschiedenisonderwijs. *'De leraar vertelde boeiend over helden. Je was er trots op dat je een Nederlander was. De realiteit later bleek toch wel anders...'*.

gramma. Zij gingen in op de bedoeling van hun programma's, de manier waarop ze gemaakt worden/werden en de contacten die zij hadden met echte vakhistorici.

De jaarvergadering van de VGN

VGN

VERENIGING VAN DOCENTEN
GESCHIEDENIS EN STAATSRICHTING IN
NEDERLAND

De jaarvergadering van de VGN was druk bezocht. De winnaars van de Huib de Ruyterprijs maakten met hun presentatie goed duidelijk waarom zij de prijs verdiend hadden. Gelukkig was hun inspanning niet voor niets. Er waren meer aanwezigen dan stoelen! Sommige commissies waren zeer goed vertegenwoordigd, maar zeker senioren-docenten en oud-gedienden hadden het Jaarbeursgebouw weten te vinden. Samen zorgden zij voor een geanimeerd huishoudelijk gedeelte van de vergadering, waarin het afgelopen jaar en de plannen voor het komend jaar kritisch onder de loep genomen werden. Het bestuur was beslist tevreden met de betrokkenheid van zoveel leden, al hadden we graag wat meer onbekende gezichten willen verwelkomen.

Helaas moesten we afscheid nemen van enkele bestuursleden. 's Morgens van voorzitter Zonneke Matthee omdat haar gezondheid het niet toeliet de hele vergadering bij te wonen. Het was een warm afscheid van een voorzitter waarvan de bestuursperiode niet ongemerkt aan de VGN voorbij is gegaan. Heel wat nieuw beleid werd begonnen en hoewel niet alles voor de volle honderd procent geslaagd is, is er de afgelopen drie jaar toch heel wat

gebeurd. Zonneke was de enthousiaste motor van dit beleid en alleen al hierom zullen we haar missen. Er komt bij dat onze onderlinge contacten heel plezierig waren en dat maakt het afscheid dubbel moeilijk, ook al omdat wij als vrienden uiteraard bezorgd zijn over haar gezondheid. Ook het afscheid van Henk van Duijsen, na zes jaar waarvan drie als zorgzame penningmeester, en van Léon van Schie, na drie jaar, valt niet licht. Wij waren aan elkaar gewend en gewaagd. Zij hebben de beslissing om uit het bestuur te gaan niet licht genomen, maar persoonlijke omstandigheden maakten een andere keuze niet mogelijk.

Gelukkig zijn een aantal actieve VGN-leden bereid gevonden de open gevallen plaatsen in te nemen. De zittende bestuursleden konden hen overtuigen van de interessante kanten van het besturen van een vereniging, de keerzijde van de medaille, want hen wacht geen lichte taak. Vooral Jan Schopman als penningmeester en Héléne Budé als 1e secretaris springen meteen in het diepe. Deze functies vergen gewoon veel tijd. Ook Marco Otten heeft al plannen ontwikkeld om leven in de VGN-brouwerij te brengen.

Het bestuur gaat verder automatiseren. Hierdoor hopen we een aantal administratieve klussen wat minder tijdrovend te maken. Verder bestaan er ideeën om te onderzoeken of een klein professioneel secretariaat ook tot de mogelijkheden zou kunnen behoren. Er komen steeds meer zaken op ons af en wij zouden het betreuren wanneer deze ontwikkeling hinder zou ondervinden van onze reguliere verantwoordelijkheden en onze vrijwilligersstatus.

Ook willen wij de financiële basis van de VGN verder versterken en de ledenwerving opnieuw aanpakken. Wij zoeken naar mogelijkheden om jonge en deeltijd docenten een aantrekkelijk aanbod te kunnen doen. In ieder geval moet bij alles het belang van het geschiedenisonderwijs voorop staan.

In februari is de definitieve nota over een nieuw eindexamen geschiedenis aangeboden aan staatssecretaris Wal-lage, de Onderwijsraad en de artikel 3 organisaties. Op dit moment wordt de commissie die de implementering van het nieuwe examen gaat begeleiden samengesteld. Deze zal bestaan uit leden van de VGN (bestuur) en van het NHG en mensen van de CEVO. Daarnaast zullen er enkele adviseurs zijn uit de wereld van het voortgezet en wetenschappelijk onderwijs en van de educatieve uitgeverijen. Doelstelling zal zijn de adviezen die door de verschillende organisaties worden ingebracht te verwerken. Ook moet de commissie met adviezen komen over de wijze van invoering, de nascholing, de berichtgeving aan de scholen etc. Streefdatum is nog steeds 1994.

Voorstellen voor een onderwerp zijn nog welkom - 'Nederland op weg naar een industriële samenleving' blijft staan (wanneer iedereen zich aan de procedureafspraken houdt). Het moet dus een internationaal onderwerp zijn.

Er is in het bestuur een nieuwe taakverdeling afgesproken. Als gevolg hiervan zal Hélène Budé voortaan de bestuursmededelingen verzorgen. Voor ondergetekende zijn dit dus de laatste! Groeten!

Joke van der Leeuw-Roord

PA - BO
VGN

Begin januari liet Cees van der Kooij de commissie PA-BO weten dat hij met ingang van 9 maart zijn functie als voorzitter wenste neer te leggen. Al vaker had Cees te kennen gegeven een punt te willen zetten achter zijn activiteiten in de commissie, maar nu voegde hij toch nog onverwacht de daad bij het woord. Zijn vertrek betekent een forse kwalitatieve aderlating. Zijn toezegging om als adviseur een rol te blijven spelen, heeft de commissie met graagte aanvaard.

Wij vergaderden dit jaar voor het eerst op 30 januari. Tijdens deze bijeenkomst zijn de functies opnieuw verdeeld. Voorzitter werd Frie Koolen, die tot dan toe het secretariaat voerde. Dit werd overgenomen door Sjef Schmiermann. Penningmeester blijft Aad van Zeyl. Het vertrek van Cees heeft een vacature binnen de commissie tot gevolg. Er worden pogingen gedaan om met name kandidaten afkomstig uit de opleidingen voor leraren basisonderwijs te vinden. De commissie werkt aan een opzet om een aantal series van de NOT te bespreken. De serie 'Toen de oorlog begon', die in het voorjaar van 1990 werd uitgezonden, passeerde de revue. Het ligt in onze bedoeling de bevindingen te publiceren.

Een tweede bijeenkomst werd gehouden op 9 maart, in de schaduw van de jaarvergadering van de VGN. De officiële overdracht van het voorzitterschap van de commissie vond plaats. Contacten met CITO en SLO vormden onderwerp van gesprek. Plannen om op termijn een conferentie te houden over de didactiek van het geschiedenisonderwijs op de basisschool, waarbij de pedagogische hogeschool en de onderwijspraktijk in de klas centraal zullen staan, werden besproken en zullen nader uitgewerkt worden.

De volgende vergadering is gepland op 17 april.

Sjef Schmiermann

Symposium 'Lucht - luchtledig'

De Maagdeburger halve bollen

Op zaterdag 25 mei zal er een groots spektakel plaats vinden op het Zaanlands Lyceum te Zaandam. Zestien Zeeuwse trekpaarden zullen proberen de Maagdeburger halve bollen uit elkaar te trekken. Of dat zal lukken weet niemand! De Zeeuwse paardenmenner is overtuigd van de formidabele trekkracht van zijn paarden... De Universiteit van Maagdeburg, eigenaar van de halve bollen, zweert bij de kracht van de luchtdruk: méér dan 3000 kg trekkracht zal nodig zijn om de vacuumgepompte halve bollen (68 cm diameter!) van elkaar te scheiden!

Dit spektakel is een onderdeel van het symposium dat in het kader van het 125-jarig bestaan van het Zaanlands Lyceum georganiseerd wordt met als thema:

LUCHT - LUCHTLEDIG

Het programma ziet er als volgt uit:

's ochtends

lezing door prof. Snelders (RU Utrecht) over de geschiedenis der natuurwetenschappen;
lezing dr. Troeger (Universiteit van Magdeburg) over Otto von Guericke;

videofilm over Von Guericke en zijn tijd.

's middags

workshops over 17e en 20e eeuwse vacuumtechnieken, waarbij diverse organisaties hun medewerking verlenen zoals de Nederlandse

Vacuumvereniging en een natuurwetenschappelijk museum; uitvoering van het experiment met de Maagdeburger halve bollen met een toelichting door Otto von Guericke 'zelf', de 17e eeuwse burgemeester van Magdeburg die dit experiment voor het eerst deed.

De kosten voor deze dag zullen ca. f45,- bedragen. Hierbij zijn inbegrepen: de lezingen en de workshops, een lunch en koffie, entree tot het spektakel en een informatiepakket.

Voor het definitieve programma en een aanmeldingsformulier kunt u terecht bij:

Symposium Lucht/Luchtledig
Zaanlands Lyceum
Vincent Van Goghweg 42
1506 JD Zaandam
Tel. 075 - 170055

Wij hopen op een net zo groot spektakel als in 1654, toen Otto von Guericke dit experiment deed tijdens de Rijksdag te Regensburg in het bijzijn van Keizer Ferdinand III en de aartsbisschop van Mainz!!!

F. Bleijendaal

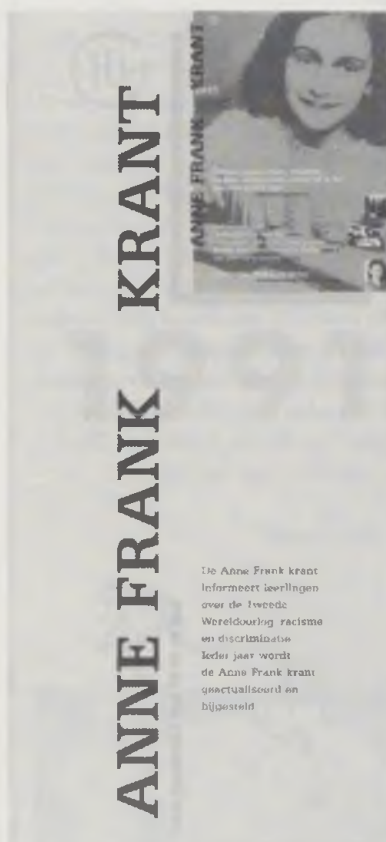
Anne Frank Kranten

De nieuwe Anne Frank Kranten voor 1991 zijn weer verschenen.

Er zijn uitvoeringen voor kinderen van 10 tot 14 jaar en voor 14 jaar en ouder. Hoewel de kranten wat anders zijn dan vorig jaar sluiten ze weer aan bij de projecten 'Kind in de oorlog' en 'Oorlogsgetuigen', die toen gestart zijn.

In beide gevallen kosten krant en werkboekje f2,50, alsmede de bijbehorende docentenhandleiding. De videobanden 'Kind in de oorlog' en 'Oorlogsgetuigen' kosten f125,-. Ook is er een heel lespakket leverbaar voor 25 leerlingen met kranten, werkboekjes, docentenhandleiding, een affiche en het boek *Sporen van de Oorlog*. Alles exclusief verzendkosten!

Voor informatie kunt u terecht bij de Anne Frank Stichting, tel. 020-62 64 533 en voor bestellingen bij PSL, tel. 070-38 71 007.

De Anne Frank krant informeert leerlingen over de Tweede Wereldoorlog, racisme en discriminatie. Ieder jaar wordt de Anne Frank krant geactualiseerd en bijgesteld.

Rijksmuseum Het Catharijneconvent

Jezuïeten in Nederland

Ter gelegenheid van het 450-jarig bestaan van de Societas Jesu en de vijfhonderdste geboortedag van Ignatius van Loyola wordt tot 9 juni een expositie gehouden gewijd aan de vaak tumultueuze historie van deze orde.

Vanaf het begin was de orde strijdbaar, bezig het aan de reformatie verloren gebied voor Rome terug te winnen. En wie wind zaait zal storm oogsten... 'De vijfde kolonnen van het Vaticaan' met zijn jezuïtenstreken wekte veel achterdocht en verzet op. Ook in Nederland zijn de Jezuïeten actief geweest, als inquisitoren, zielzorgers tijdens de Republiek en later als opleiders van de jeugd. Heel wat vooraanstaande Nederlanders met een RK achtergrond zijn gevormd op hun scholen, het Ignatius in Amsterdam, het Canisius in Nijmegen en het Aloysius in Den Haag.

De tentoonstelling gaat in op deze thema's en ook het zelfbeeld van de orde komt aan bod. Een bijzondere plaats neemt het werk in van Toorop, die veel contacten met de Jezuïeten heeft gehad.

Historisch Museum Rotterdam

Rotterdam een eeuw geleden

In museum De Dubbelde Palmboom is de tentoonstelling 'Rotterdam een eeuw geleden' te zien. De expositie toont stadsportretten die voornamelijk uit de tweede helft van de 19de eeuw stammen. Tezamen geven zij een goed beeld van het historische Rotterdam, dat na 1940 nauwelijks meer in het stadsbeeld is terug te vinden. Aanleiding voor deze tentoonstelling zijn vier zeer interessante topografische schilderijen die het Historisch Museum Rotterdam in 1990 heeft kunnen verwerven.

Deze schilderijen dateren van omstreeks de eeuwwisseling. Er is een keuze aan toegevoegd uit oud bezit van het werk van W.A. van Deventer, Cornelis Springer en Justin Ouvrie. Van het werk van Franciscus Lodewijk van Gulik (1841-1899) worden elf schilderijen geëxposeerd. Deze schilder werd weliswaar in Maastricht geboren, maar ontwikkelde zich rond 1870 in Rotterdam tot een vaardig navolger van de veel bekendere Cornelis Springer. Bijna fotografisch geeft hij met penseel en olieverf Rotterdam in het laatste kwart van de vorige eeuw weer.

De tentoonstelling 'Rotterdam een eeuw geleden' wordt gecompleteerd door een video van het vooroorlogse Rotterdam

Museum De Dubbelde Palmboom
Voorhaven 12
Rotterdam

Vrouwen-geschiedenis

Vijftien jaar vrouwengeschiedenis in het vaktijdschrift, een bibliografie van artikelen, 1975-1989

Onlangs is de bibliografie van het Utrechtse Tijdschriftenproject Vrouwengeschiedenis verschenen, getiteld *Vijftien jaar vrouwengeschiedenis in het vaktijdschrift: een bibliografie van artikelen, 1975-1989*.

Het Utrechtse Tijdschriftenproject Vrouwengeschiedenis bestaat uit een inventarisatie van wetenschappelijke artikelen op het gebied van vrouwen-geschiedenis die sinds 1975 zijn verschenen in vijftig internationale en nationale tijdschriften.

De bibliografie is vooral bedoeld als hulpmiddel voor het vinden van publicaties die in de vaktijdschriften zijn verschenen en daarom in de regel moeilijk zijn te traceren. In totaal bevat de bibliografie 1254 titels die zijn geordend op tijd, land en onderwerp. Verder geeft dit overzicht een interessant beeld van de wijze waarop vrouwengeschiedenis zich inhoudelijk heeft ontwikkeld en de mate waarin zij binnen geschiedenis is geaccepteerd en geïntegreerd.

De bibliografie omvat in totaal 231 pagina's en zal f 29,- kosten. Het boek is als deel 18 uitgekomen in de Amsterdamse Historische Reeks en is te bestellen bij het Historisch Seminarium, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam.

Consumenten- informatie Basisonderwijs

"Welke geschiedenis- methode moet ik aan- schaffen?"

Met een dergelijke vraag worden schoolbegeleiders regelmatig geconfronteerd.

Stichting Parel biedt schoolteams, schoolbegeleiders en andere bij het onderwijs betrokkenen een nuttig hulpmiddel bij het beantwoorden van deze vraag middels de publikatie *Wiens geschiedenis?*

In deze uitgave worden de nieuwste geschiedismethoden voor de basisschool op hun multi-etnisch gehalte getoetst. Bovendien worden suggesties gegeven voor een kritisch gebruik van deze methoden en wordt uitgebreid verwezen naar aanvullend leerlingmateriaal.

De belangrijkste conclusies en aanbevelingen zijn:

1. In multi-etnisch opzicht blijken alle vier de geanalyseerde methoden (*Bij de tijd*; *Op zoek naar vroeger*; *Spoorzoeken in de tijd*; *Geschiedenis in onderwerp en opdracht*, nieuwe versie) onvoldoende ontwikkeld.

De auteur komt tot deze conclusie aan de hand van vier criteria, waaraan goed geschiedenisonderwijs moet voldoen:

- het moet toegankelijk zijn voor alle leerlingen;
- het moet alle leerlingen herkenbare en interessante leerstof bieden;
- het impliceert een gelijkwaardige, dus niet etnocentrische behandeling van de historie;
- het maakt van leerlingen actieve bekwaame spoorzoekers.

2. Alle methoden scoren onvoldoende op het punt van toegankelijkheid en herkenbaarheid. *Spoorzoeken* komt als enige redelijke methode uit de bus op het punt van gelijkwaardigheid en *Bij de tijd* op het gebied van "spoorzoekers".

3. De auteur adviseert scholen te wachten op een nieuwe generatie wereldoriëntatie-methoden, die binnen enkele jaren op de markt komen. Bovendien zouden scholen op korte jaren termijn goed aanvullend materiaal moeten aanschaffen om de eenzijdigheid van de gebruikte methode te compenseren.

Gegevens publikatie

Wiens geschiedenis? : over het multi-etnische gehalte van een nieuwe generatie geschiedismethoden voor de basisschool (PAREL -publikatie nr.

10, 1991, 18 pagina's) door Drs. Dries J. van der Vlerk
uitgever: Stichting PAREL, Spuistraat 210, 1012 VT Amsterdam
prijs: f 5,00, excl. verzendkosten
bestelling: Secretariaat Stichting PAREL, bij voorkeur schriftelijk.
Telefoon: 020 - 5253865/83

Leermiddelen- lijsten Mondiale Vorming

Bij de leermiddelenverzameling Mondiale Vorming is de lijst *Leermiddelen projectkoppeling/scholenband/stedenband*

verschenen a f 4,- excl. porto. Deze lijst geeft een overzicht van al het beschikbare lesmateriaal voor basisonderwijs, voortgezet onderwijs en lokale groepen, dat door koppelingenorganisaties of instanties die projectkoppeling, scholenband of stedenband begeleiden, is uitgebracht.

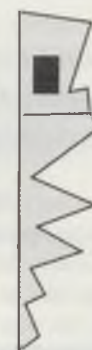
Daarnaast zijn van er nieuwe edities verschenen van de leermiddelenlijsten rond:

- 'Mensenrechten',
- 'Discriminatie/racisme/fascisme',
- 'Milieu',
- 'Landbouw/voedsel',
- 'Rolpatronen/emancipatie/seksualiteit',
- 'Ontwikkelingseducatie voor 4-12 jarigen',
- 'Apartheid',
- 'Energie',
- 'Maatschappijleer/maatschappelijke begeleiding',
- 'Godsdienstonderwijs/geestelijke stromingen'

Deze lijsten variëren in prijs van f 2,- tot f 9,- excl. porto.

Bestellingen richten aan:
LMV
Postbus 9108
6500 HK Nijmegen
Tel. 080-513074

Wegwijs op het Gemeentehuis

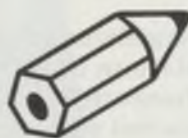

Politiek saai? Politiek ver van huis?

Niet als je zelf

mag beslissen wat er moet gebeuren in je eigen gemeente! Als je zelf op het gemeentehuis kan meevoelen en meemaken wat het is om lokale politiek te bedrijven.

Politieke vormingsinstelling M50 biedt de mogelijkheid om leerlingen wegwijs te maken op het gemeentehuis door middel van een uniek eendags programma. Een intensieve werkdag lang zijn scholieren zelf gemeenteraadslid. De leerlingen worden ingedeeld in partijen en presenteren 's avonds in een bijzondere commissievergadering hun voorstellen met betrekking tot een bepaald beleid. Het beste voorstel wordt door stemming gekozen en uitgevoerd door de gemeente. Wilt u meer informatie over 'Wegwijs op het Gemeentehuis'? Maak dan gebruik van onderstaande bon. Of bel even, ons telefoonnummer is 030-333494.

LAAT JE NIET *dirigeren*
M50

Stuur mij meer informatie over 'Wegwijs op het Gemeentehuis'

Naam:

Adres:

Postcode:

Plaats:

Stuur deze bon in een ongefrankeerde envelop naar
M50, antwoordnummer 9039, 3500 ZA Utrecht

K

Wetenschaps- winkel

Letteren utrecht

Vrouwengeschiedenis in lesmethoden geschiedenis

Door het CSE 1990 en 1991 is vrouwengeschiedenis in de belangstelling gekomen. Maar eigenlijk moet het mogelijk zijn zich ook bij de behandeling van de reguliere stof bezig te houden met deze tak van de geschiedwetenschap, of beter nog, vrouwengeschiedenis zou meer geïntegreerd deel uit moeten maken van de stof.

Mirjam Cornelis en Anja van Oostrom hebben onderzocht in hoeverre dit mogelijk is met gebruik van de gangbare geschiedsmethoden. Ze hebben hiervoor de zes meest gebruikte methoden geanalyseerd.

In het rapport *Vrouwen, een vergeten geschiedenis in de schoolboeken* doen zij verslag van hun bevindingen. Het resultaat valt niet mee. Hoogstens staan er hier en daar aparte teksten gewijd aan vrouwen. Een vanzelfsprekend onderdeel van de gebruikelijke

geschiedenis is het nog nergens. Wel geven sommige boeken meer aandacht aan sociale geschiedenis en de privésfeer, en daar pak je dan ook je vrouwen in mee.

De schrijfsters van het rapport laten aan de hand van drie eigen voorbeelden zien op welke wijze er op een wat andere manier les gegeven kan worden over voor de hand liggende onderwerpen, zodat de geschiedenis van vrouwen er een wezenlijk onderdeel van uit gaat maken.

Het rapport *Vrouwen, een vergeten geschiedenis* is te bestellen door f10,- over te maken op gironummer 4987513 t.n.v. Wetenschapswinkel Letteren, Utrecht onder vermelding van de titel.

De Wetenschapswinkel Letteren is gevestigd Achter de Dom 22-24, 3512 JP Utrecht, tel. 030-392171.

LET OP!

De normvergaderingen voor het CSE Mavo en Havo/Vwo vinden afzonderlijk plaats. Een schema met data, plaatsen en tijden zal in het mei-nummer van de Kleiokrante afgedrukt worden. Dit nummer komt ca. 14 mei in de brievenbus

Vrouwen, een vergeten geschiedenis in de schoolboeken

Een analyse van de huidige praktijk in dertig schoolboeken en aanbevelingen voor de toekomst

Mirjam Cornelis
Anja van Oostrom

Inleverdata van kopij voor de Kleio-krant

Voor het Kleionummer van:

mei	16 april
juni	14 mei
juli/augustus	18 juni
september	20 aug.
oktober	17 sept.
november	15 okt.
december	19 nov.

Voor eventuele spoedberichten na de inleverdatum en informatie over omvang, illustratie e.d. kunt u terecht bij de eindredacteur, Tineke Bogaerts, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.

Bestel nu het

KLEIO-DIDACTICA-PAKKET

Voor f25,- ontvangt u thuis:

4 Kleio-didactica's zo mogelijk met docentenhandleiding, 2 nummers van KLEIO waarin een mini-didactica is opgenomen en 2 themanummers over didactische zaken.

Het betreft uitgaven van 1988 en eerder. De inhoud van de pakketten kan wat verschillend zijn afhankelijk van de voorraad didactisch interessante nummers die nog aanwezig is.

Een koopje voor: jonge leraren, aanstaande leraren die zich vast willen verdiepen in lesmateriaal, de bibliotheek van de sectie ...

U kunt het pakket bestellen door f25,- over te maken op Postbanknummer 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag. Als u 'inspraak' wenst in de samenstelling van het pakket kunt u opbellen naar Tineke Bogaerts, tel. 03408-83576.

Zeg dit voort, het aanbod geldt zolang de voorraad strekt!

KEITH THOMAS

Het verlangen naar de natuur. De veranderende houding tegenover planten en dieren. 1500-1800. Geb., 431 blz. Normaal f 49,50. Kleio-prijs f 39,50. Voordeel: f 10,00.

Velen kennen de Britse historicus Keith Thomas van zijn magistrale studie *De ondergang van de magische wereld*. Zijn nieuwste boek, *Het verlangen naar de natuur*, is niet minder erudiet en indrukwekkend. In dit boek geeft Thomas een levendig beeld van de veranderingen die zich tussen 1500 en 1800 hebben voltrokken in onze houding ten opzichte van de fauna en flora om ons heen.

Het verlangen naar de natuur is slechts een van de vijf schitterende boeken die u als lezer van *Kleio* nu met een aantrekkelijke korting kunt kopen. Een uitstekende gelegenheid om kennis te maken met het werk van Georges Duby, Peter Burke en Carl Schorske – of met het eerste deel van het gezaghebbende overzichtswerk *De Lage Landen*.

Om van dit aanbod te profiteren dient u de kaart elders in dit blad (of een fotokopie van de bon op deze pagina) in te vullen en op te sturen naar :

Administratie VGN, Antwoordnummer 43213, 2504 WB

's-Gravenhage. De boeken worden u dan toegezonden. U kunt de bon ook inleveren bij uw boekhandel.

Voordeel voor lezers van Kleio

CARL SCHORSKE

Wenen in het fin de siècle. De crisis van het liberalisme en het ontstaan van de moderne kunst. Gebonden, 352 blz. Normaal f 59,50. Kleio-prijs f 49,50. Voordeel: f 10,00

GEORGES DUBY

De middeleeuwse liefde en andere essays. Gebonden, 261 blz. Normaal f 39,50. Kleio-prijs f 32,50. Voordeel: f 7,00

PETER BURKE

Venetië en Amsterdam. Een onderzoek naar elites in de zeventiende eeuw. Gebonden, 183 blz. Normaal f 29,90. Kleio-prijs f 24,90. Voordeel: f 5,00

BESTELBON

Ja, ik bestel (aankruisen wat u wenst)

- ☐ via boekhandel te
- ☐ rechtstreeks
- ☐ Keith Thomas, *Het verlangen naar de natuur* (90 5157 082 1)
Actienummer 202-061 van f 49,50 voor f **39,50**
- ☐ Carl Schorske, *Wenen in het fin de siècle* (90 5157 058 9)
Actienummer 202-062 van f 59,50 voor f **49,50**
- ☐ Georges Duby, *De Middeleeuwse liefde* (90 5157 077 5)
Actienummer 202-063 van f 39,50 voor f **32,50**
- ☐ Peter Burke, *Venetië en Amsterdam* (90 5157 087 2)
Actienummer 202-064 van f 29,90 voor f **24,90**
- ☐ I. Schöffer e.a., *De Lage Landen, 1500-1780* (90 5157 028 7)
Actienummer 202-065 van f 39,90 voor f **32,90**

Naam:

Straat:

Postcode: Plaats:

Deze speciale voordeelactie voor lezers van *Kleio* geldt van 9 maart tot en met 8 juni 1991.

DE LAGE LANDEN

I. Schöffer, H. van der Wee en J. A. Borne-wasser (red.). *De Lage Landen, 1500-1780*. Paperback, 480 blz. Normaal f 39,90. Kleio-prijs f 32,90. **Voordeel: f 7,00**

Uitgeversmaatschappij Agon bv, Falckstraat 47, 1017 VV Amsterdam. Telefoon: 020 - 205061.

Lijst van commissies en afdelingssecretarissen

• Commissie PABO

F. Kolen, *voorzitter*, Van Renesseborch 69,
3341 RC Hendrik Ido Ambacht.
Tel. 01858 - 12913.
J. Schmiermann, *secretaris*, Mooksebaan 8b,
6562 ZS Groesbeek. Tel. 08891 - 71636
A. van Zeyl, *penningmeester*, Frankenthaler 19,
2291 JA Wateringen.
Tel. 01742 - 3809.
Th. Beker, Singelstraat 28,
4331 SV Middelburg.
Tel. 01180 - 27981.

• Commissie Havo/Vwo

P. Wester, *voorzitter*, Denekamperstraat 28,
7588 PW Beuningen. Tel. 05415 - 2061.
J. van Ginkel, *secretaris*, Schoonenburg 116,
6714 GE Ede. Tel. 08380 - 35543.
Mw. A. Biezen-Hurkmans, Genderweg 1,
5521 NX Eersel. Tel. 04970 - 13578.
L. Dalhuisen, Postbus 5, 2361 BV Warmond.
Tel. 01711 - 10810.
J. Krol, Jan Wiegersstraat 93,
7556 JX Hengelo. Tel. 074 - 426721.
E. Roest, Tapuitlaan 123,
7905 CV Hogeveen. Tel. 05280 - 74144.
N. Stam, Kortenaerstraat 5,
5102 BV Dongen. Tel. 01623 - 20856.

• Commissie Mayo/Lbo

G. Twickler, *voorzitter*, Debussylaan 9,
4941 WD Raamsdonkveer. Tel. 01621 - 14191.
Mw. M. van Tussenbroek, *secretaris*,
Marie Curielaan 76, 3553 HV Utrecht.
Tel. 030 - 438268.
J. de Vries, Röntgenlaan 8, 3553 GM Utrecht.
Tel. 030 - 422693.
Mw. J. Daalmans, Olympialaan 6,
4625 Ct Bergen op Zoom. Tel. 01640 - 37998.
T. Poot, Indigoblaauw 13,
2718 JZ Zoetermeer. Tel. 079 - 611617.

• Didacticiteitcommissie

Mw. H.A.M. Mulkens-Harmeyer, *voorzitter*,
Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen.
Tel. 05923 - 424.
A. Schulp, *secretaris*, Amstelkade 171 II,
1078 AZ Amsterdam. Tel. 020 - 6629386.
Mw. I. Rugers, Lokeren 105,
5235 DC -Hertogenbosch. Tel. 073 - 417822.
H. van Duijsen, Lokeren 105,
5235 DC 's-Hertogenbosch. Tel. 073 - 417822.
H. Kummerer, Jan van Eyckgracht 79,
5643 TD Eindhoven. Tel. 040 - 118590.
J.G. Raven, Kinkoarn 8, 9501 MJ Stiens.
Tel. 05109 - 4050.

• Commissie COMIGO

Mw. M. Bitter, *voorzitter*,
Landwevingstraat 101, 6133 AG Sittard.
Tel. 04490 - 26789.
B. Munsters, *secretaris*, Keizer Karelstraat 9,
6137 HD Sittard. Tel. 04490 - 27365.
T. Sliphorst, Berg 78, 5508 AX Veldhoven.
Tel. 040 - 545259.
J. Snijders, Churchillaan 13,
5571 AR Bergeyk. Tel. 04975 - 2972.

• Commissie Volwasseneneducatie

M. Otten, *voorzitter*, Deventerweg 60,
7203 AM Zutphen. Tel. 05750 - 42160.
Mw. J. van Broekhoven-van Bekkum,
secretaris/penningmeester, Malvense erven 102,
5672 HN Nuenen.
Mw. M.L. Teunissen, Postbus 31,
9989 ZG Warffum. Tel. 05950 - 3082.
Mw. B. Beenackers-Heeren,
Adm. Helfrichstraat 10, 9801 EM Zuidhorn.
Tel. 05940 - 3365.
Mw. M. Vencken-Martens, Haarenseweg 4a,
5061 VL Oisterwijk. Tel. 04242 - 84297.
Mw. I. Attema, Transvaalkade 29,
1092 JL Amsterdam. Tel. 020 - 931572.

• Onderwijsadviescommissie

J. Schopman, *voorzitter*, Jozef Israëlsstraat 58,
6521 MZ Nijmegen. Tel. 080 - 224769.
W. van Waardhuizen, *secretaris*,
Poortersveld 309, 7327 AK Apeldoorn.
Tel. 055 - 423832.
W. Bouwman, Kloosterstraat 47,
5708 GM Helmond. Tel. 04920 - 34709.
Mw. H. Budé-Janssens, Patrijsslaan 12a,
2261 ED Leidschendam. Tel. 070 - 3277923.
Mw. J. Reitsma, van Brerostraat 79,
7312 VL Apeldoorn. Tel. 055 - 558238.
Mw. Th. Roodhuyzen-van Breda Vriesman,
Populierendreef 628, 2272 HK Voorburg.
Tel. 070 - 873165.

• Commissie Vrouwengeschiedenis

Jose Eijt, *voorzitter*, Dotterlaan 15,
6832 BD Arnhem. Tel. 085 - 212780.
Janneke Riksen, *secretaris*,
Schepenenlaan 79, 8014 JC Zwolle.
Tel. 038 - 660935.
Renée Schreuder, *penningmeester*,
Vaartsestraat 214, 3511 TG Utrecht.
Tel. 030 - 318162.
Ellen Marrenga, Lange
Leidsedwardsstraat 212 hs,
1017 NR Amsterdam. Tel. 020 - 277126.
Bregje Pel, Breedstraat 123,
1601 KC Enkhuizen. Tel. 02280 - 18538.
Marianne Zewald, Vijverlaan 2,
2012 RC Haarlem. Tel. 023 - 283325.

• Redactie KLEIO

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Nijenheim 21-09,
3704 AJ Zeist. Tel. 03404 - 62886.
J.A. de Ruiter, *secretaris*, Parkweg 5,
7602 JC Almelo. Tel. 05490 - 60987.
Mw. T. Bogaerts-Stoopman, *eindredacteur*,
Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein.
Tel. 03408 - 83576.
B. Engbers, Klaverstraat 12, 3572 VD Utrecht.
Tel. 030 - 713329
I.D. Verkuil, Dumeelaan 452,
2722 ZK Zoetermeer. Tel. 079 - 426679.
H. Termeer, Kometenstraat 28,
6543 XJ Nijmegen. Tel. 080 - 772179.
W. Rongen, Antillen 4, Utrecht.
Tel. 030 - 892580.
Ruud Slotboom, Vesuvius 42,
3524 WV Utrecht. Tel. 030 - 895982.

• VGN-vertegenwoordigers in de Onderwijscommissie NHG/VGN

Mw. C.E.M. Veldhuis-Meester, Emdaborg 14,
9751 SJ Haren. Tel. 050 - 346212.
J.C.M. Greep, Van Zuylen van Nijveltstraat 64,
2242 AR Wassenaar. Tel. 01757 - 16387.
E. Boerhout, Androsdreef 14,
3562 XA Utrecht. Tel. 030 - 617769.

• Afdelingssecretarissen

Alkmaar. H. de Roest, Kievitstraat 5, 1602 PM
Enkhuizen. Tel. 02280-15550.
Amsterdam. Onbekend.
Arnhem. J. Sillekens, Patrijsstraat 42, 6542 TM
Nijmegen. Tel. 080-778680.
Den Bosch. Vacant.
Breda. A. Schillemans, Kennedylaan 45, 5051 XE
Goirle. Tel. 013-341252.
Eindhoven. J. Engbers, Roest 2, 5491 XX St.
Oedenrode. Tel. 04138-73138.
Goes. A.P. van Vugt, Westerzicht 273, 4385 AH
Vlissingen. Tel. 01184-71109.
Groningen. Vacant.
Den Haag. Mw. J.M.H.J. Kuipers, Pomonaplein
54, 2564 XS Den Haag. Tel. 070-3259222.
Haarlem. G.G. Callenbach, Kempen 12, 2036 EL
Haarlem. Tel. 023-330006.
Heerlen. J.A. Klomp, Pannesheiderstraat 80, 6462
EE Kerkrade. Tel. 045-456199.
Hengelo. P. Wester, Denekamperstraat 28, 7588
PW Beuningen (OV.). Tel. 05415-2061.
Leeuwarden. H.G. Wolthoff, Nynke v. Hichtumwei
66, 8915 JJ Leeuwarden. Tel. 058-121982.
Maastricht. L.J.C.H. Jacobs, Schansweg 2, 6325
PA Berg en Terblijt.
Rotterdam. C.J. Renes, Hoeksekade 53, 2661 CJ
Bergschenhoek. Tel. 01892-16363.
Utrecht. P. van Hees, Prof. Ritzema Boslaan 95,
3571 CP Utrecht. Tel. 030-733562.
Venlo. Vacant.
Zutphen. J.B.M. ter Beek, Leeuweriklaan 4, 7203
JE Zutpen. Tel. 05750-18339.
Zwolle. Vacant.